

**Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Επιστήμες της Αγωγής»
Κατεύθυνση: Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην Εκπαίδευση**

Θέμα:

**Ανάλυση Σχολικών Βιβλίων Ιστορίας σε σχέση με την
Παρουσίαση της Μικρασιατικής Καταστροφής**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία

**Αφροδίτη Μπόμπολη
(Αρ. Μητρώου:342)**

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Επιβλέπουσα:

Ελένη Αποστολίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε.

Μέλη:

Μαρία Πουρνάρη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε.

Σουζάννα- Μαρία Νικολάου, Επίκουρη Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε.

Ιωάννινα 2018

**Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σχολή Επιστημών της Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Επιστήμες της Αγωγής»
Κατεύθυνση: Ανθρωπιστικές Επιστήμες στην Εκπαίδευση**

Θέμα:

**Ανάλυση Σχολικών Βιβλίων Ιστορίας σε σχέση με την
Παρουσίαση της Μικρασιατικής Καταστροφής**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία

**Αφροδίτη Μπόμπολη
(Αρ. Μητρώου:342)**

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Επιβλέπουσα:

Ελένη Αποστολίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε.

Μέλη:

Μαρία Πουρνάρη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε.

Σουζάννα- Μαρία Νικολάου, Επίκουρη Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε.

Ιωάννινα 2018

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία ασχολείται με τη διδασκαλία της ιστορίας και τον τρόπο με τον οποίον παρουσιάζεται το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα στα σχολικά εγχειρίδια, στο πλαίσιο της διερεύνησης του τρόπου με τον οποίον μέσα από αυτά διαμορφώνεται η εθνική συνείδηση των Ελλήνων. Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, καθώς υπήρξε καθοριστική για τη μετέπειτα πορεία των Ελλήνων και για τον εκτοπισμό τους από τη Μικρά Ασία. Η διδασκαλία της ιστορίας στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα αποτελεί ένα θέμα, το οποίο έχει εθνική σημασία, ενώ η επίσημη ελληνική εκπαίδευση είναι πάντοτε συνδεδεμένη με την επίσημη κρατική ιδεολογία. Το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής και των επιπτώσεων που αυτή είχε για τον Ελληνισμό αποτελεί ένα από τα πιο επίμαχα θέματα στη διδακτική της σύγχρονης ιστορίας και των αντίστοιχων σχολικών εγχειριδίων. Ακόμη και σήμερα, το γεγονός αυτό λειτουργεί σαν ένα ζήτημα το οποίο αποτελεί αντικείμενο μελέτης και διαφωνίας ανάμεσα σε ανθρώπους με διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές αφηγήσεις.

ΛΕΞΕΙΣ- ΚΛΕΙΔΙΑ: Μικρασιατική Καταστροφή, διδακτική της ιστορίας, διδασκαλία της σχολικής ιστορίας, εθνική ιδεολογία, Μεγάλη Ιδέα.

ABSTRACT

In this thesis it is discussed the teaching of history and the way the Asia Minor Catastrophe is presented in school textbooks, in order to examine how Greeks' national consciousness is formed through them. As one of the most important facts of modern Greek history, Asia Minor catastrophe has been pivotal for the later Greeks' course and their displacement from Asia Minor. History teaching is a topic of national importance in newer and modern Greece, whilst official Greek education is always connected to the established state ideology. The Asia Minor catastrophe and the consequences for Hellenism, constitute one of the most controversial issues of modern history teaching and the corresponding school textbooks. It is a topic of ongoing research that causes disagreements between different people of different political and ideological positions.

KEYWORDS: Asia Minor catastrophe, history teaching, school history teaching, national ideology, controversial issues, Megali Idea

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....σελ.	3
Abstract.....σελ.	4
Περιεχόμενα.....σελ.	5
Εισαγωγή.....σελ	6
Κεφάλαιο 1: Ιστορία και έθνος.....σελ.	10
1.1 Η ιστορία ως επιστήμη.....σελ.	10
1.2 Διδακτική της ιστορίας στη Νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα- Ιστορική αναδρομή.....σελ.	11
1.3 Η σχέση της διδασκαλίας της Ιστορίας με τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης.....σελ.	14
Κεφάλαιο 2: Ιστορία και εκπαίδευση.....σελ.	20
2.1 Σχέση ιστορίας και εκπαίδευσης.....σελ.	20
2.2 Το μάθημα της Ιστορίας στην ελληνική εκπαίδευση- Στόχοι και περιεχόμενο.....σελ.	22
2.3 Η διδακτική της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας.....σελ.	28
Κεφάλαιο 3: Το παράδειγμα της Μικρασιατικής καταστροφής.....σελ	31
3.1 Η Μικρασιατική Καταστροφή.....σελ.	31
3.2 Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο.....σελ.	32
3.3 Η σημασία της Μικρασιατικής Καταστροφής για την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας.....σελ.	41
Κεφάλαιο 4: Η Μικρασιατική Καταστροφή στα σχολικά εγχειρίδια.....σελ.	45
4.1 Η μεθοδολογία της έρευνας που ακολουθήθηκε.....σελ.	45
4.2 Η Μικρασιατική Καταστροφή στα σχολικά εγχειρίδια.....σελ.	47
4.3 Η Μικρασιατική Καταστροφή στα σχολικά εγχειρίδια σήμερα.....σελ.	61
4.4 Συζήτηση.....σελ.	73
Συμπεράσματα.....σελ.	76
Βιβλιογραφία.....σελ.	81

Εισαγωγή

Το αντικείμενο το οποίο επιλέξαμε να διερευνήσουμε στην παρούσα μελέτη είναι η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης μέσω της διδακτικής της ιστορίας και, πιο συγκεκριμένα, μέσα από το παράδειγμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Με άλλα λόγια, θα επιχειρήσουμε μία σύνδεση μεταξύ της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και στην προσπάθεια της πολιτείας για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των μαθητών, οι οποίοι αποτελούν τους μελλοντικούς Έλληνες πολίτες, χρησιμοποιώντας ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα της σύγχρονης ιστορίας, αυτό της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Σκοπός μας είναι να κατανοήσουμε τη σχέση που υπάρχει μεταξύ της διδασκαλίας της ιστορίας και της προώθησης της κυρίαρχης κρατικής ιδεολογίας πάνω στο ζήτημα του έθνους. Επίσης, μέσα από τη χρήση συγκεκριμένου παραδείγματος από τη σύγχρονη ιστορία, φιλοδοξούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίον παρουσιάζεται το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής στα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο μέσα από τη διήγησή του προωθείται η διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης.

Η δομή της εργασίας διαρθρώνεται σε δύο μέρη, το θεωρητικό και το ερευνητικό. Στο θεωρητικό μέρος παρουσιάζεται η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με την ιστορία και τη διδακτική της, καθώς και το ιστορικό πλαίσιο του υπό μελέτη θέματος. Πρόκειται για μία μελέτη βιβλιογραφική, η οποία αναζητά τη σύνδεση ανάμεσα στη διδασκαλία της ιστορίας και τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης αξιοποιώντας την υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Σε δεύτερο στάδιο πραγματοποιείται εμπειρική μελέτη, καθώς ερευνάται η

αφήγηση των γεγονότων της Μικρασιατικής Καταστροφής στα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται στο σχολείο ανά διάφορες χρονικές περιόδους και συγκυρίες, καθώς και διατυπώνεται προτεινόμενη πρόταση διδασκαλίας του ζητήματος αυτού.

Αναλυτικότερα, η εργασία αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, τα οποία διακρίνονται σε επιμέρους ενότητες. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται σε θεωρητικό επίπεδο η σύνδεση της ιστορίας με την έννοια του έθνους. Καταρχάς, παρουσιάζεται (υποκεφάλαιο 1.1) μία ιστορική αναδρομή αναφορικά στον τρόπο διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας στο νεοελληνικό κράτος, από την εισαγωγή του στα σχολεία έως σήμερα, με σκοπό την κατανόηση της αναγκαιότητας της διδασκαλίας του μαθήματος αυτού για την ενδυνάμωση της εθνικής ταυτότητας. Στη συνέχεια (υποκεφάλαιο 1.2), δίνεται πιο συγκεκριμένα η σχέση ανάμεσα στον τρόπο που διδάσκεται η ιστορία και την εθνική συνείδηση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται ο ρόλος της ιστορίας στον χώρο της εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα (υποκεφάλαιο 2.1), αναφερόμαστε στους στόχους του μαθήματος της ιστορίας σύμφωνα με τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών, ενώ, στη συνέχεια (υποκεφάλαιο 2.2), προσεγγίζουμε το ζήτημα της διδασκαλίας της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας στα σχολεία, υπό το πρίσμα ότι οι περίοδοι αυτές είναι άμεσα συνδεδεμένες με την εθνική ταυτότητα και συνείδηση των Ελλήνων.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρούμε τη μελέτη του παραδείγματος της Μικρασιατικής Καταστροφής και του τρόπου με τον οποίον η διδασκαλία του συνδέεται με τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης. Αρχικά, αναφερόμαστε με συνοπτικό και περιεκτικό τρόπο (υποκεφάλαιο 3.1) στα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Συνειδητά, έχουμε επιλέξει στη συγκεκριμένη εργασία να μην εξετάσουμε εις βάθος τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου, καθώς ο πλούτος των

γεγονότων και των ερωτημάτων που προκύπτουν απαιτούν μια ιστορική έρευνα, που θα βασίζεται σε διαφορετικά ερωτήματα και στόχους. Υπάρχει άλλωστε ακόμη και σήμερα διαμάχη σε σχέση με τις αιτίες της Εκστρατείας, αλλά και -κυρίως- της Καταστροφής. Η μικρασιατική καταστροφή στάθηκε μια από τις μεγάλες τομές της νεοελληνικής ιστορίας, γιατί οι συνέπειες της πρωτοφανέρωτης σε τέτοια καθολική έκταση συντριβής επηρέασαν όλους τους τομείς της εθνικής μας ζωής και είναι αισθητές και έως και σήμερα. Ποια είναι τα αίτια που οδήγησαν τη χώρα μας στη μικρασιατική εκστρατεία και ποιος είναι ο χαρακτήρας του μικρασιατικού πολέμου; Ποιοι είναι οι υπαίτιοι της τρομακτικής συμφοράς που βρήκε την πατρίδα μας τον Αύγουστο του 1922; Υπήρχε τρόπος να υπερασπιστούν πιο αποτελεσματικά τα δικαιώματα του μικρασιατικού ελληνισμού; Αυτά είναι ερωτήματα και ζητήματα που δεν μπορούν να απαντηθούν ολοκληρωμένα σε αυτή την εργασία, ούτε αυτό επιδιώκεται. Εμείς εξετάζουμε κατά κύριο λόγο (υποκεφάλαιο 3.2) τη σημασία των γεγονότων αυτών στη διαμόρφωση της ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας και του έθνους.

Το ερευνητικό μέρος της εργασίας αποτελείται από το κεφάλαιο τέσσερα. Αρχικά (υποκεφάλαιο 4.1) αναλύεται ο μεθοδολογικός σχεδιασμός της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της εκπόνησης της παρούσας εργασίας. Σε αυτόν περιλαμβάνονται τα κριτήρια της επιλογής της ερευνητικής μεθόδου, του δείγματος των σχολικών εγχειριδίων καθώς και του ερευνητικού εργαλείου. Στη συνέχεια (υποκεφάλαια 4.2 και 4.3) διερευνούμε τον τρόπο αφήγησης της Μικρασιατικής Καταστροφής, τόσο στα σχολικά εγχειρίδια του παρελθόντος, όσο και στα σύγχρονα, με σκοπό να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίον η αφήγηση αυτή συμβάλλει στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των μαθητών και εν τέλει διεξάγεται

(υποκεφάλαιο 4.4), η συζήτηση πάνω στα ευρήματα της έρευνας.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα που προέκυψαν και τις προτάσεις για βελτίωση ή μελλοντική έρευνα. Στο τέλος παρατίθεται η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε.

Κεφάλαιο 1: Σχέση ιστορίας και έθνους

1.1 Η ιστορία ως επιστήμη

Η ιστορία αποτελεί έναν επιστημονικό τομέα ο οποίος είναι άμεσα συνδεδεμένος με την έννοια του έθνους, ιδιαίτερα από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και εξής, όταν άρχισαν να δημιουργούνται εθνικά κράτη στην Ευρώπη και να παρακμάζουν οι μεγάλες αυτοκρατορίες. Το έθνος γίνεται αντιληπτό ως ιστορικό φαινόμενο, το οποίο αποτελεί προϊόν και αποτέλεσμα της εθνικιστικής επιταγής «ένα έθνος, ένα κράτος».¹ Το σύγχρονο έθνος είναι οικοδομημένο πάνω σε έννοιες όπως η ιστορική συνέχεια, η ενότητα, η κοινή γλώσσα, η κοινή καταγωγή, η θρησκεία, οι κοινές παραδόσεις αλλά και η εδαφική ακεραιότητα. Αυτές οι έννοιες κλήθηκαν να εδραιώσουν και την εθνική ταυτότητά, όπως την αντιλαμβανόμαστε στις σύγχρονες κοινωνίες.² Για το λόγο αυτό, η ιστορία αποτελεί έναν κλάδο ο οποίος εξυπηρετεί τις παραμέτρους αυτές, δηλαδή την παραγωγή και αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας, ενταγμένη στο ενιαίο κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα. Μαζί με τη δημιουργία του έθνους, άρχισε να αναπτύσσεται και η ιστορική επιστήμη ως επίσημη εθνική ιστορία, η οποία κυριαρχεί στην εκπαίδευση και την κρατική πολιτική, ακριβώς γιατί η διαδικασία συγκρότησης του έθνους δε σταματά με τη δημιουργία του, αλλά απαιτεί και την «εθνική διαπαιδαγώγηση».³

Στο παρόν κεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον

¹ Έφη Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1998, σ. 43.

² Αβδελά, ο.π., σ. 41.

³ Αβδελά, ο.π., σ. 44.

οποίον συνδέεται η ιστορία με την έννοια του έθνους, μέσα από μία ιστορική αναδρομή της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας στο νέο ελληνικό κράτος και μέσα από τη μελέτη του τρόπου με τον οποίον η σχολική ιστορία έχει συμβάλει στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων.

1.2 Η Διδασκαλία της ιστορίας στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα- Ιστορική αναδρομή

Η ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού ξεκινά με τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους το 1830. Μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους και την απόκτηση των πρώτων νέων εδαφών, το κλίμα ήταν ευνοϊκό για την ανάπτυξη μίας εθνικής ιστοριογραφίας, με σκοπό την ανάδειξη και καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης. Η ιστορία συνδέθηκε αμέσως με την έννοια του έθνους και, για το λόγο αυτό, οι νεοέλληνες στράφηκαν στη συστηματική μελέτη του παρελθόντος, το οποίο θα αποτελούσε τη βάση για την οικοδόμηση του μέλλοντος του έθνους. Έτσι, ξεκινά η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης η οποία θα συνεχιστεί στις επόμενες περιόδους.⁴

Το κυριότερο σημείο αναφοράς για τη διαμόρφωση εθνικής ιστοριογραφίας κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20ού αιώνα είναι η Επανάσταση του 1821, η απελευθέρωση και η ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Βέβαια, οι προσπάθειες έχουν ξεκινήσει από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, χάρη στην επιρροή του κινήματος του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, βασικά χαρακτηριστικά του οποίου ήταν η ανάπτυξη νέων γραμματειακών ειδών και η στροφή στο αρχαίο παρελθόν. Στον ελλαδικό χώρα, εκδηλώθηκε το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο πλαίσιο του οποίου,

⁴ Βαγγέλης Καραμανωλάκης. *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο*

πολλοί λόγιοι ασχολήθηκαν με την ιστορία, τη γλώσσα, με νέες γραμματειακές τάσεις, αλλά και με το παρελθόν του ελληνικού λαού.⁵

Η σχολική ιστορία αναδείχθηκε ως ξεχωριστός κλάδος της ιστοριογραφίας τον 19ο αιώνα εκπληρώνοντας, μεταξύ άλλων, τους σκοπούς της εθνικής διαπαιδαγώγησης στο σχολείο. Μετά το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης του 1821, άρχισαν να εντείνονται οι προσπάθειες για την οργάνωση και συστηματοποίηση της ελληνικής εκπαίδευσης. Στόχοι της ήταν η παροχή προκαταρκτικής εκπαίδευσης με την εκμάθηση ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής, αλλά και η εκπαιδευτική ολοκλήρωση των μαθητών, μέσα από την τελειοποίηση της ελληνικής γλώσσας, της διδασκαλίας άλλων γλωσσών και διάφορων επιστημονικών και φιλοσοφικών κλάδων. Τέλος, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στόχευε στην προετοιμασία για ένα μελλοντικό επάγγελμα.⁶ Τα στοιχεία αυτά αποτελούν την πρόωμη οργάνωση μίας εκπαίδευσης η οποία παρέχεται εντός τριών βαθμίδων, όπως και σήμερα. Παρόλο που οι στόχοι που αναφέρθηκαν συνδέονται με το είδος του γνωστικού αντικειμένου και επιπέδου, ωστόσο, η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης εντός του εκπαιδευτικού συστήματος αποτελούσε από τότε σημαντικό μέλημα.

Μετά την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών που δημιουργήθηκαν για τα σχολεία βρίσκονταν υπό την επίδραση της φιλοσοφίας αναφορικά με το ρόλο της εκπαίδευσης. Βασικό μέλημα της εθνικής εκπαίδευσης είναι η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης των Ελλήνων μαθητών, μέσα από την προβολή της κοινής καταγωγής, γλώσσας και

Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1837-1932. Ι.Α.Ε.Ν., Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε, Αθήνα 2006, σ. 9, 15.

⁵ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα (19ος- 20ος αιώνες)*. Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Αθήνα 2011, σ. 13

θηρσκείας, καθώς και των κοινών παραδόσεων. Η εθνική διαπαιδαγώγηση αποτελεί θεμελιακό μηχανισμό των σύγχρονων κρατών που νομιμοποιεί την ταύτιση της πολιτισμικής και πολιτικής διάστασης του έθνους.⁷ Με τον τρόπο αυτό, επιχειρήθηκε να τεθούν οι βάσεις για τη δημιουργία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, η οποία θα βασιζόταν στην εθνική συνοχή.⁸

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το επιστημονικό ενδιαφέρον για την ιστορία έγινε πιο έντονο, ενώ κατά την ίδια περίπου περίοδο, η ιστορία εντάσσεται επίσημα στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του ελληνικού κράτους ως σχολικό μάθημα.⁹ Μάλιστα, πολύ σημαντική για την ανάπτυξη της εθνικής ιστορίας ήταν και η συμβολή του Κ. Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος εισήγαγε τη διδασκαλία και μελέτη της μακεδονικής και βυζαντινής περιόδου ως περιόδων της ιστορίας του ελληνικού έθνους.¹⁰ Έτσι, η διδασκαλία της ιστορίας έγκειται στη σύνδεση όλων των περιόδων του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους. Ωστόσο, η ανάπτυξη της νεότερης ιστοριογραφικής επιστήμης, βρισκόταν ακόμη σε σπαραγανικό στάδιο.

Κατά τον 19^ο αιώνα, η ιστορία εισέρχεται επίσημα στο χώρο της εκπαίδευσης, ενώ η διδασκαλία της αποτελεί υπόθεση εθνική, καθώς μέσα από αυτή, προωθείται η εθνική ιδεολογία. Βασικές αρχές οι οποίες προβάλλονται μέσα από τη διδασκαλία της ιστορίας είναι η συνέχεια και ενότητα του ελληνικού έθνους, αλλά και ο αλτρωτισμός και η Μεγάλη Ιδέα, η οποία πηγάζει από το γεγονός ότι πολλά

⁶ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Α', 1821-1894, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990, σ. 10-11.

⁷ Αβδελά, ο.π., σ. 41.

⁸ Έφη Αβδελά, "Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: εμείς και οι άλλοι", στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δράγωνα (επιμ.), *Τι είναι η πατρίδα μας;*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 32-33 ; Benedict/Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χατζαρούλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 48.

⁹ Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα (19ος- 20ος αιώνες)*. ο.π, σ. 14-15

¹⁰ Καραμανωλάκης. *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο*

ελληνικά εδάφη βρίσκονταν ακόμη υπό τον τουρκικό ζυγό και θα έπρεπε να απελευθερωθούν, σε μία προσπάθεια εθνικής ολοκλήρωσης. Η Μεγάλη Ιδέα θα κορυφωθεί κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ενώ με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, θα περάσει στο παρελθόν ως ένα απραγματοποίητο εθνικό όνειρο.

Σήμερα η διδασκαλία της ιστορίας περιλαμβάνει όλες τις περιόδους του ελληνισμού, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Επίσης, τα ιστορικά γεγονότα παρουσιάζονται με κέντρο τον ελλαδικό χώρο, καθώς η επίσημη ελληνική ιστορία είναι ελληνοκεντρική. Ακόμη και όταν οι τίτλοι των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας αναφέρονται σε παγκόσμια ιστορία, τα περισσότερα κεφάλαια είναι εστιασμένα στην ιστορία του ελληνικού έθνους. Το στοιχείο αυτό της διδασκαλίας τη ιστορίας στο ελληνικό σχολείο ανάγεται στο 19^ο αιώνα και, κυρίως, στη συμβολή του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, εισήγαγε επισήμως τον όρο «ιστορία του ελληνικού έθνους». Παρακάτω, θα εξετάσουμε τη σχέση η οποία υπάρχει ανάμεσα στη διδασκαλία της ιστορίας και στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των λαών.

1.3 Η σχέση της διδασκαλίας της ιστορίας με τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης

Η ενότητα του ελληνικού έθνους και η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των νεοελλήνων είναι μία από τις βασικές προκλήσεις για την ελληνική εθνική ιστοριογραφία, όπως αυτή καλλιεργείται από το 19^ο αιώνα. ¹¹Στο πλαίσιο της

Αθηνών, 1837-1932, ο.π., σ.15.

¹¹ Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας. Η δόμηση του χρόνου», στο *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.*, Αθήνα 1994, σ. 180- 183.

προώθησης της ενότητας αυτής, οι ιστορικοί στρέφονται στην αρχαιότητα, ενώ συνειδητοποιούν ότι θα πρέπει να καλυφθούν τα υπόλοιπα κενά μέχρι το 19^ο αιώνα, όταν έγινε πράξη η εθνική παλιγγενεσία.¹² Το έργο αυτό εκτέλεσε με μεγάλη σπουδή ο Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος εισήγαγε τους όρους *πρώτος ελληνισμός, μακεδονικός ελληνισμός, χριστιανικός ελληνισμός, μεσαιωνικός ελληνισμός και νέος ελληνισμός*, οι οποίες εξυπηρετούν την ενότητα και την εθνική συνείδηση, καθώς αναφέρονται σε όλες τις ιστορικές περιόδους του ελληνισμού.¹³

Η ανάπτυξη της ελληνικής ιστοριογραφίας κατά τον 19^ο αιώνα συμπίπτει με την ιστορική συγκυρία της ανάδυσης εθνικών κρατών στην Ευρώπη και τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο εθνικισμός αποτελεί ένα γενικευμένο φαινόμενο στις ευρωπαϊκές χώρες, το οποίο διακηρύσσει την ανάγκη αυτοδιάθεσης των λαών και την ανάπτυξη μιας εθνικής ταυτότητας. Σκοπός της εθνικής ιστοριογραφίας λοιπόν, η οποία αναπτύσσεται κατά την ίδια περίοδο, είναι η αφήγηση, η ερμηνεία και η δικαιολόγηση των αγώνων του έθνους, πάνω στους οποίους θα πρέπει να στηριχθεί το παρόν και το μέλλον του.¹⁴ Η έννοια του έθνους κατά την περίοδο εκείνη είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ανάπτυξη της ιστορίας, καθώς αυτό αποτελεί πυρήνα του τρόπου σκέψης και θεώρησης της πραγματικότητας και του κόσμου. Το έθνος είναι αυτό το οποίο σπονδυλώνει το χρόνο και χαρτογραφεί το χώρο.¹⁵

Η έννοια του έθνους είναι κυρίαρχη στο χώρο της πολιτικής οργάνωσης μίας χώρας από το 19^ο αιώνα και έπειτα, ενώ ακόμη, σύμφωνα με την ίδια έννοια διαμορφώθηκε ένας συγκεκριμένος τρόπος σκέψης και αντίληψης της ιστορίας μέσα από το χώρο και το χρόνο. Έτσι, η ιστορική επιστήμη προσανατολίστηκε προς τις

¹² Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα 1852, σ. 16.

¹³ Λιάκος, ο.π. σ 183.

¹⁴ Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα (19ος- 20ος αιώνας)*. ο.π, σ. 11-12.

θεωρίες αφύπνισης του έθνους στο πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας.¹⁶ Για το λόγο αυτό, η σπουδή της ιστορίας και η καλλιέργεια της ιστοριογραφίας αποτέλεσαν βασικές δραστηριότητες στο χώρο των γραμμάτων και της εκπαίδευσης.¹⁷

Συναφής με το έθνος είναι και η έννοια της εθνικής ταυτότητας, της οποίας η δομή έχει χρονικές διαστάσεις. Για τον λόγο αυτόν, η εθνική ταυτότητα παίρνει τη μορφή της εθνικής ιστορίας, δηλαδή της αφήγησης της ιστορίας του έθνους. Η εθνική ιστορία ταυτίζει το άτομο με τη συλλογικότητα και προσωποποιεί την έννοια του έθνους, ενώ ακόμη, παράγει σύμβολα και συνενώνει τις διάφορες παραδόσεις, με τελικό αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μίας κοινής κουλτούρας και μίας κοινής συνείδησης, της εθνικής.¹⁸ Στην ελληνική περίπτωση, η έννοια του έθνους έχει συγκεκριμένα σημεία αναφοράς, δύο από τα οποία είναι τα αντιπροσωπευτικότερα. Το πρώτο είναι η Επανάσταση του 1921, η οποία οδήγησε στην εθνική παλιγγενεσία και το δεύτερο είναι η σύνδεση και η συνέχεια με την ελληνική αρχαιότητα. Τα δύο αυτά σημεία αναφοράς έχουν μεγάλο βάρος, διότι αναδεικνύουν την εθνική συνέχεια από την αρχαιότητα και την αναγέννηση του έθνους.¹⁹

Ειδικά, για το ζήτημα της εθνικής συνοχής και ομοιογένειας που είναι πρωτεύον στη σχολική ιστοριογραφία και ιστορία, έχει υπάρξει πλούσιος ερευνητικός προβληματισμός. Τόσο η Ε. Αβδελά, όσο και η Α. Φραγκουδάκη²⁰ διαπιστώνουν ότι τα έθνη έχουν προσδιοριστεί ιστορικά κατά κύριο λόγο μέσα από τις διαφορές τους και σε σύγκριση με άλλα έθνη, και αυτό έχει οδηγήσει στην εθνική ιστορία να

¹⁵ Λιάκος, ο.π. σ 171.

¹⁶ Λιάκος, ο.π. σ 171.

¹⁷ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία», στο Κιτρομηλίδης Π.Μ. & Σκλαβενίτης. Τ. (επιμ.), *Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Πρακτικά*, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2004, σ. 37.

¹⁸ Λιάκος, ο.π. σ 173.

¹⁹ Λιάκος, ο.π. σ 177-178.

²⁰ Αβδελά Έφη, *Ιστορία και Σχολείο*, ο.π., σ 44-45 ; Φραγκουδάκη Άννα, «Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής

αποσιωπά συνήθως τόσο τις ομοιότητες με άλλα έθνη και πολιτισμούς (ειδικά με τους εχθρούς «άλλους»), όσο και τις διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό ενός έθνους, το έθνος πρέπει να ισοδυναμεί με μια αγαπημένη και αρμονική οικογένεια. Χαρακτηριστικός, για παράδειγμα, είναι ο τρόπος που παρουσιάζεται η κοινωνική, ταξική διαστρωμάτωση εντός Ελλάδας όλα τα χρόνια, οι ταξικές συγκρούσεις που προέκυψαν από αυτή, γεγονός που δείχνει την προσπάθεια της ελληνικής σχολικής ιστορίας να παραβλέψει οποιαδήποτε κοινωνική ταυτότητα, πλην της εθνικής.

Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος ιδρύθηκε μέσα σε συγκεκριμένες γεωπολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες κατά βάση επισκιάζονταν από το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και του αλυτρωτισμού, καθώς υπήρχαν ακόμη πολλά εδάφη τα οποία θα έπρεπε να απελευθερωθούν. Η Μεγάλη Ιδέα αποτέλεσε βασική πολιτική κατεύθυνση τόσο του κράτους όσο και της εκπαίδευσης, μέσα από την οποία επιχειρήθηκε η διάδοσή του μηνύματος αυτού με τη χρήση των παραμέτρων της γλώσσας, της θρησκείας και της.²¹ Η εισαγωγή του μαθήματος της ιστορίας του ελληνικού έθνους στην εκπαίδευση ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις εξελίξεις της δεκαετίας του 1850 και τις πολιτικές διεκδικήσεις του νεοσύστατου κράτους, ενώ η είσοδος της διδασκαλίας της βυζαντινής ιστορίας κατά τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα συνδέθηκε με τις εθνικιστικές διεκδικήσεις των λαών των Βαλκανίων που οδήγησαν στους Βαλκανικούς Πολέμους.²²

Θα πρέπει, επίσης, να αναφέρουμε ότι γενικότερα, το εκπαιδευτικό σύστημα

παρουσίασης του ελληνικού έθνους», στο *Τι είναι η πατρίδα μας;*, ο.π., σ. 151- 153.

²¹ Καραμανωλάκης. *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1837-1932*, ο.π., σ.9-10.

²² Καραμανωλάκης. *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1837-1932*, ο.π., σ. 16.

της Ελλάδας, από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα, χαρακτηρίζεται από μία σειρά συνεχών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες εκφράζουν τους στόχους και τα στοιχεία της επίσημης κρατικής ιδεολογίας και της εκάστοτε κυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτό, προωθείται μία εθνική ιδεολογία, η οποία βρίσκει πρόσφορο έδαφος μέσα από το μάθημα της ιστορίας, αλλά και μέσα από τη διδασκαλία των γλωσσικών μαθημάτων, καθώς και η γλώσσα έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στο ζήτημα της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης. Ενδεικτικό παράδειγμα για να στηρίξουμε τη συγκεκριμένη άποψη αποτελεί η μακροχρόνια διαμάχη ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις όσον αφορά το γλωσσικό ζήτημα, την επικράτηση δηλαδή στην εκπαίδευση της καθαρεύουσας ή της δημοτικής γλώσσας, το οποίο έληξε με τη μεταρρύθμιση του 1976.²³ Έτσι, διαπιστώνει κανείς ότι η διδασκαλία της ιστορίας δεν αποτελεί τον μόνο τρόπο προώθησης της εθνικής συνείδησης εντός του πλαισίου της επίσημης σχολικής εκπαίδευσης. Το ίδιο συμβαίνει και με άλλα σχολικά μαθήματα, όπως αυτό της γεωγραφίας, στο οποίο, σε μελέτη της Βεντούρα Λ.²⁴ διαπιστώνεται ότι, παρά τις διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας και γλώσσας, είναι έκδηλη η προώθηση του εθνικού εαυτού έναντι των εθνικών «άλλων» και η ομοιογένεια στο χρόνο του ελληνικού έθνους, ενώ η παρουσίαση άλλων εθνών και πολιτισμών γίνεται κατά βάση στη σύγχρονη εποχή, χωρίς να κατανοείται η δική τους «ιστορικότητα».

Ανακεφαλαιώνοντας, η σχέση της ιστορίας με το έθνος είναι πολύ στενή, καθώς, από την ανάδυσή του και εξής, αυτή αποτελεί την αφήγηση της πορείας του

²³ Γεώργιος Φ. Μητρόπουλος, *Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛΙΕΠΕΚ), 6ο Πανελλήνιο Συνέδριο, 5-7 Οκτωβρίου 2012, σ. 1-2.*

²⁴ Λίνα Βεντούρα, «Τα βιβλία Γεωγραφίας: αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό μήνυμα», στο *Τι είναι η πατρίδα μας;*, ο.π., σ. 407, 440.

εντός συγκεκριμένου χώρου και χρόνου. Για τον λόγο αυτόν, η ιστορία είναι από πολύ νωρίς ενταγμένη στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και αποτελεί έναν από τους κυριότερους τρόπους προώθησης της εθνικής ιδεολογίας.

Κεφάλαιο 2: Ιστορία και εκπαίδευση

2.1 Σχέση ιστορίας και εκπαίδευσης

Η ιστορία αποτελεί μία από τις σημαντικότερες ανθρωπιστικές επιστήμες και είναι ενταγμένη στο εκπαιδευτικό σύστημα κάθε χώρας, ενώ η διδασκαλία της είναι απαιτητική και καθοριστική για τη διαμόρφωση πολιτικών και κοινωνικών ιδεολογιών των μαθητών, οι οποίοι θα αποτελέσουν τους μελλοντικούς πολίτες. Στην Ελλάδα, το μάθημα της ιστορίας διδάσκεται από το Δημοτικό σχολείο έως την τελευταία τάξη του Λυκείου, ενώ, σε κάθε σχολική βαθμίδα διαφοροποιείται ανάλογα με την ηλικία των μαθητών και με τους στόχους των αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών.

Η ιστορία, μεταξύ άλλων μαθημάτων, στο εκπαιδευτικό σύστημα προάγει εκείνα τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την εθνική ταυτότητα, το κοινό ιδίωμα, συγκεκριμένα εδαφικά όρια και κοινές ιστορικές μνήμες.²⁵ Οι λειτουργίες, όμως, του μαθήματος της ιστορίας, θα έπρεπε να ακολουθούν μια περισσότερο κριτική προσέγγιση αποσκοπώντας στην απόκτηση ικανότητας σύγκρισης ανάμεσα σε όσα επιτάσσει η συλλογική μνήμη με τις επίσημες ή ανεπίσημες εκδοχές της Ιστορίας (επιστημονική ιστορία, δημόσια ιστορία κ.ο.κ.) και στην ανάγκη καλλιέργειας της ανοχής της διαφορετικότητας.

Στην ελληνική πραγματικότητα, το εκπαιδευτικό σύστημα παρουσιάζεται ιδιαίτερα συγκεντρωτικό, μάλιστα από τα πιο συγκεντρωτικά στην Ευρώπη, εφοδιάζοντας τα σχολεία και τους εκπαιδευτικούς με ένα μοναδικό σχολικό εγχειρίδιο το οποίο, αυτεπάγγελτα, φέρεται να παρουσιάζει τη μόνη «αλήθεια», αφού ακολουθεί πιστά το εκάστοτε αναλυτικό πρόγραμμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η νομοθεσία για

την ανάθεση, συγγραφή, έγκριση, έκδοση και διάθεση όλων των σχολικών βιβλίων στην Ελλάδα.²⁶

Η ιστορική αφήγηση, όσον αφορά στην ελληνική περίπτωση, προβάλλει τον ελληνικό πολιτισμό να διατηρείται σχεδόν αναλλοίωτος στο πέρασμα του χρόνου, αναδεικνύοντας την υπεροχή του. Κατά αυτόν τον τρόπο αφενός ο εκπαιδευτικός «αφοπλίζεται» και ουσιαστικά συμβάλλει στη διαιώνιση του ήδη υπάρχοντος σχήματος, αφετέρου ο μαθητής δεν εξασκείται στην κριτική σκέψη και διεύρυνση των οριζόντων του.²⁷

Η Αβδελά²⁸ σημειώνει πως πολλές φορές η ιστορία ταυτίζεται με την συλλογική μνήμη. Επικουρικό ρόλο στην εδραίωση αυτής της ταύτισης παίζουν ο ιδεολογικός χαρακτήρας του μαθήματος της ιστορίας στο σχολείο αλλά και οι παράπλευρες δράσεις, όπως ο εορτασμός των επετείων και οι επισκέψεις σε συγκεκριμένα μνημεία. Η συνήθης κατάληξη, συνεπώς, είναι να θεωρούνται ιστορία μόνο οι επιλεγμένες μνήμες που ανυψώνουν την εθνική συνείδηση και αποφεύγουν κρίσιμα γεγονότα. Γεγονότα που συνήθως δεν κατέχουν εξέχουσα θέση στη συλλογική μνήμη είναι τα τραυματικά επειδή συνοδεύονται από τραγικές αναμνήσεις. Για παράδειγμα, η Μικρασιατική Καταστροφή θεωρείται τραυματικό γεγονός.

Προκύπτει, επομένως, το ερώτημα: Πως αντιμετωπίζεται, στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, μια ενδεχόμενη εθνική τραγωδία, ένα τραυματικό γεγονός; Ποια μέθοδος ακολουθείται; Ειδικά, για τη «διδασκτική για θέματα καταστροφών στα σχολικά εγχειρίδια», ο Δ. Μαυροσκούφης, σημειώνει ότι οι συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων, όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με τέτοια τραυματικά ζητήματα, επιλέγουν

²⁵ Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, ο.π., σ. 37.

²⁶ Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, ο.π., σ. 50-55.

²⁷ Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, ο.π., σ. 44-45.

είτε την αποσιώπησή τους, είτε την «αναισθητοποίησή»- ουδετεροποίησή τους, είτε -
πιο σπάνια- την προσέγγισή τους με τέτοιον τρόπο ώστε να οδηγηθούμε σε κριτική
ανάλυση, βαθύτερη κατανόηση και ενσυναίσθηση.²⁹

Στο παρόν κεφάλαιο, θα ασχοληθούμε με τη θέση του μαθήματος της ιστορίας
στην ελληνική εκπαίδευση. Καταρχάς, θα αναφερθούμε συνοπτικά στον τρόπο που
διδάσκεται η ιστορία στην ελληνική εκπαίδευση όλων των βαθμίδων, στους στόχους
και το περιεχόμενο του μαθήματος σε κάθε τάξη. Στη συνέχεια, θα εστιάσουμε στη
διδασκαλία της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας στο ελληνικό σύστημα, καθώς οι
χρονικές αυτές περιόδους έχουν τις δικές τους ιδιαιτερότητες και τη σημασία τους για
την ελληνική εκπαίδευση. Μέσα από τον εντοπισμό των ιδιαιτεροτήτων αυτών, θα
είμαστε σε θέση να επικεντρωθούμε, στο επόμενο κεφάλαιο, στον τρόπο με τον
οποίο διδάσκεται το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής και τα σχετικά
γεγονότα της εποχής, κατά την οποία αυτή συνέβη.

2.2 Το μάθημα της Ιστορίας στην ελληνική εκπαίδευση- Στόχοι και περιεχόμενο

Το μάθημα της ιστορίας διδάσκεται στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από την Γ΄
τάξη του Δημοτικού έως την Γ΄ τάξη του Λυκείου. Σε κάθε σχολική βαθμίδα
(Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια), αλλά και σε κάθε τάξη, οι στόχοι και το
περιεχόμενο διαφοροποιούνται, κάτι που αποτυπώνεται και στα αντίστοιχα Αναλυτικά
Προγράμματα. Στην παρούσα ενότητα, θα αναφερθούμε στο περιεχόμενο του
μαθήματος της ιστορίας σε κάθε σχολική τάξη, καθώς και στους στόχους τους
οποίους το περιεχόμενο αυτό εξυπηρετεί.

²⁸ Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, ο.π., σ 104- 106.

²⁹ Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, στο «Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας: Καταστροφική διδακτική ή στρατηγική
πρόκλησης ηθικών πανικών;», στο *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*,

Η νεοελληνική εκπαίδευση χωρίζεται, συμβατικά, καθώς κάτι τέτοιο δεν είναι απόλυτο, σε τρεις περιόδους, ανάλογα με το περιεχόμενο και την ιδεολογία η οποία προωθείται από το εκπαιδευτικό σύστημα. Η πρώτη περίοδος φθάνει έως το 1922 και χαρακτηρίζεται από την προβολή της ιστορικής συνέχειας του Ελληνισμού και τη Μεγάλη Ιδέα. Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από το 1922 έως το 1960 περίπου, στην οποία εμφανίζεται μία κοινωνική προσέγγιση της ιστορίας, ενώ ακόμη, η μαρξιστική της προσέγγιση αμφισβητεί το παραδοσιακό σχήμα για την ιστοριογραφία. Η τρίτη περίοδος έχει να παρουσιάσει νέες ιστορικές τάσεις και προσεγγίσεις νέες ερμηνείες και αναζητήσεις, καθώς και την παραδοχή της σημασίας της διεπιστημονικότητας.³⁰

Βέβαια, όπως διαπιστώνει και η Αβδελά Ε.³¹, από τον 19ο αιώνα ως σήμερα η διάταξη της διδακτέας ύλης στο δημοτικό και στο γυμνάσιο παραμένει σε γενικές γραμμές ίδια, ενώ οι διαφορές που συναντάμε έχουν να κάνουν με το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών στην ιστορία του πολιτισμού και της καθημερινής ζωής στον κεντρικό κορμό της πολιτικής και στρατιωτικής ιστορίας.

Η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας ξεκινά από την Γ' τάξη του Δημοτικού και διδάσκεται μέχρι το τέλος της σχολικής ζωής. Στο Δημοτικό, οι στόχοι της διδασκαλίας της ιστορίας είναι κατά βάση η καλλιέργεια της ιστορικής και εθνικής συνείδησης των μαθητών.³²

Αντίθετα, στο Γυμνάσιο και το Λύκειο, οι στόχοι που θέτουν τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών είναι πιο απαιτητικοί. Πιο συγκεκριμένα, οι στόχοι της

Αντρέας Π. Ανδρέου (επιμ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σ. 71-73.

³⁰ Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, «Η ιστορία της εκπαίδευσης μέσα από την ιστορία της παιδείας», στο *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1994, σ. 112- 113.

³¹ Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, ο.π., σ. 36-37.

³² http://www.pi-schools.gr/programs/epimorfosi/epimorfotiko_yliko/dimotiko/istoria.pdf.

διδασκαλίας της ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση περιστρέφονται γύρω από την καλλιέργεια ιστορικής σκέψης. Στοχεύουν, δηλαδή, στο να κατανοήσουν οι μαθητές ότι ο κόσμος στον οποίο ζουν είναι αποτέλεσμα μιας εξελικτικής πορείας, με υποκείμενα δράσης τους ανθρώπους και να αποκτήσουν την ικανότητα, μέσα από τη γνώση του παρελθόντος, να κατανοήσουν το παρόν, με τα προβλήματά του, ώστε να προγραμματίσουν υπεύθυνα το μέλλον τους. Επίσης, οι μαθητές οφείλουν σύμφωνα με αυτά να συνειδητοποιήσουν την προσωπική τους ευθύνη για την πορεία της κοινωνίας και να διαμορφώσουν, μέσα από τη μελέτη των επιμέρους πολιτισμών και της συνεισφοράς τους στον παγκόσμιο πολιτισμό, πνεύμα μετριοπάθειας, ανοχής και σεβασμού στο διαφορετικό. Τέλος, οι μαθητές θα πρέπει να οικοδομήσουν, μέσα από τη μελέτη του δικού τους πολιτισμού, την εθνική και πολιτιστική τους ταυτότητα και να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα επιλογής και κριτικής αξιολόγησης των ιστορικών πηγών.³³

Ειδικότερα, οι στόχοι της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας για το Γυμνάσιο είναι να γνωρίσουν οι μαθητές την ιστορική πορεία του Ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, με αναφορές στην ευρύτερη παγκόσμια ιστορία και να εξοικειωθούν με το ειδικό λεξιλόγιο της ιστορικής επιστήμης. Επίσης, θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι η κατανόηση κάθε κοινωνίας προϋποθέτει τη μελέτη όλων των πτυχών της, να κατανοούν την έννοια του χρόνου και να εντάσσουν τα γεγονότα στις ιστορικές περιόδους, να εντοπίζουν αιτίες και αποτελέσματα των ιστορικών φαινομένων, όπως και ομοιότητες και διαφορές. Επιπλέον, οι μαθητές του Γυμνασίου πρέπει να αναλύουν ένα γεγονός ή φαινόμενο και να διαπιστώνουν τις σχέσεις μεταξύ των επιμέρους στοιχείων, να κατανοήσουν τη σημασία που έχει η ορθή

³³ <http://www.netschoolbook.gr/epimorfosi/ist-stoxoi1.html>.

αξιοποίηση των πηγών και να αποκτήσουν την ικανότητα να προσεγγίζουν ιστορικά και κριτικά τα γεγονότα. Ακόμη ένας άλλος στόχος είναι να αναπτύξουν θετική στάση απέναντι στη σπουδή του παρελθόντος ως παράγοντα απόκτησης αυτογνωσίας και κατανόησης της κοινωνίας και, τέλος, να συνειδητοποιήσουν την προσφορά του ελληνικού έθνους στον παγκόσμιο πολιτισμό και να διαμορφώσουν ανάλογη συνείδηση.³⁴

Στο Λύκειο, οι στόχοι της διδασκαλίας του μαθήματος ης ιστορίας είναι ακόμη περισσότεροι και πιο απαιτητικοί. Οι μαθητές θα πρέπει να κατανοούν την ιστορική εξέλιξη του ελληνισμού, αλλά και την ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία και να κάνουν συσχετισμούς μεταξύ τους. Επίσης, θα πρέπει να αναπτύξουν την ικανότητα να κατανοούν την πολυπλοκότητα του σύγχρονου κόσμου, να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν διάφορους πολιτισμούς, να εμβαθύνουν στα γεγονότα, καθώς και να αναλύουν τα ιστορικά δεδομένα για την κατανόησή τους. Ακόμη, είναι πολύ σημαντικό να αξιοποιούν διάφορες ιστορικές πηγές και να μελετούν τα γεγονότα από διάφορες οπτικές. Τέλος, θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν την ατομική και συλλογική ευθύνη του ανθρώπου για τη δημοκρατική λειτουργία της κοινωνίας και την πρόοδο του πολιτισμού και να αναπτύξουν θετική στάση απέναντι στην ανάγκη συμμετοχής τους στο ιστορικό γίγνεσθαι.³⁵

Οι παραπάνω στόχοι που αποτυπώνονται στα Αναλυτικά Προγράμματα όλων των βαθμίδων αντανακλούν τις κυρίαρχες αντιλήψεις στην Ελλάδα για τη νοητική ικανότητα των μαθητών- μαθητριών να αντιληφθούν ιστορικές έννοιες σε όλες τις ηλικίες, ζήτημα για το οποίο υπάρχει σχετική αναφορά.³⁶ Επίσης, είναι εμφανές πως,

³⁴ Ο.π.

³⁵ Ο.π.

³⁶ Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*, ο.π., κεφ. Ζητήματα Διδασκαλίας, σ. 109-127.

παρότι ως στοχοθεσία καταγράφεται η ανάπτυξη ιστορικής σκέψης, η καλλιέργεια ενδιαφέροντος για τη μελέτη της ιστορίας, η εξοικείωση με τις τεχνικές της ιστορικής έρευνας, τελικά όλοι αυτοί οι στόχοι είναι δευτερεύουσας σημασίας, αφού διαπνέονται από τον «μεγάλο» στόχο της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης, της εθνικής διαπαιδαγώγησης. *«Το μέσο με το οποίο εξυπηρετείται η συνύπαρξη των δύο αυτών αντιτιθέμενων τάσεων στο αναλυτικό πρόγραμμα είναι η επιλογή γεγονότων και ερμηνειών που προάγουν τον κύριο στόχο της εθνικής διαπαιδαγώγησης»*, σημειώνει η Αβδελά.³⁷

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Κόκκινος Γ., ότι, δηλαδή, *«η εσωτερίκευση των εθνικών, κοινωνικό-πολιτικών και παιδαγωγικών σκοπιμοτήτων όχι μόνο γίνεται η δεύτερη φύση του μαθήματος της ιστορίας, αλλά πολύ συχνά υποκαθιστά κιάλας εντελώς το ίδιο το γνωστικό αντικείμενο»*, στη μελέτη του στα Αναλυτικά Προγράμματα της ιστορίας στο έτος 1997-1998.³⁸

Η πρώτη χρονιά στην οποία οι μαθητές διδάσκονται ιστορία είναι η Γ' Δημοτικού. Στην τάξη αυτή, το περιεχόμενο των εγχειριδίων δεν είναι ιστορικό, αλλά ουσιαστικά, οι μαθητές διδάσκονται την ελληνική μυθολογία, παρόλο που το μάθημα ονομάζεται ιστορία, αν και στο δεύτερο μέρος διδάσκονται και τα προϊστορικά χρόνια.³⁹ Ο τίτλος του εγχειριδίου είναι Από τη μυθολογία στην ιστορία και περιλαμβάνει δύο μέρη, ένα με θέματα μυθολογίας και ένα που αναφέρεται στα προϊστορικά χρόνια. Στη Δ' τάξη του Δημοτικού, οι μαθητές διδάσκονται αρχαία ιστορία. Ο τίτλος του εγχειριδίου είναι Στα αρχαία χρόνια και καλύπτει μία περίοδο από τα γεωμετρικά χρόνια έως και

³⁷ Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*, ο.π., σ 37.

³⁸ Κόκκινος Γιώργος, *Από την ιστορία στις ιστορίες: Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 338.

³⁹ Στρατής Μαιστρέλης, Ελένη Καλύβη & Κατερίνα Μιχαήλ, *Από τη μυθολογία στην ιστορία*, εκδ. Διόφαντος, Αθήνα

την κατάκτηση του ελληνικού κόσμου από τους Ρωμαίους.⁴⁰ Το εγχειρίδιο της Ε' τάξης του Δημοτικού περιλαμβάνει τη διδασκαλία της μεσαιωνικής, κυρίως βυζαντινής ιστορίας, ονομάζεται Στα βυζαντινά χρόνια και καλύπτει την περίοδο από τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους.⁴¹ Τέλος, στην Στ' Δημοτικού, τα παιδιά διδάσκονται νεότερη και σύγχρονη ιστορία. Το εγχειρίδιο το οποίο διδάσκεται σήμερα ονομάζεται Ιστορία του νεότερου και του σύγχρονου κόσμου και αντικατέστησε το προηγούμενο μετά από πολλές συγκρούσεις στις οποίες θα αναφερθούμε παρακάτω.⁴²

Στις τρεις τάξεις του Γυμνασίου, η ιστορία διδάσκεται ξανά σε όλες τις περιόδους. Πιο συγκεκριμένα, στην Α' Γυμνασίου διδάσκεται εγχειρίδιο αρχαίας ιστορίας με τίτλο Αρχαία Ιστορία, το οποίο περιλαμβάνει την ιστορία από την εποχή του λίθου μέχρι τη βασιλεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου και την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης.⁴³ Στη Β' Γυμνασίου διδάσκεται μεσαιωνική και νεότερη ιστορία, μία περίοδο η οποία περιλαμβάνει το διάστημα από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης μέχρι και την τουρκοκρατία.⁴⁴ Τέλος, στην Γ' Γυμνασίου, οι μαθητές διδάσκονται νεότερη και σύγχρονη ιστορία, όχι μόνο ελληνική, αλλά και παγκόσμια. Το χρονικό διάστημα που καλύπτει το σχολικό εγχειρίδιο είναι από την περίοδο του Διαφωτισμού μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα.⁴⁵

Το ίδιο ισχύει σε γενικές γραμμές και για την ιστορία του Λυκείου. Στην Α' Λυκείου, οι μαθητές διδάσκονται το εγχειρίδιο με τίτλο Ιστορία του Αρχαίου

⁴⁰ Κατσουλάκος, Θ., Κατσάρου Χ., Λένα Μ. & Καρυώτη Ι., *Στα αρχαία χρόνια*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

⁴¹ Στέφανος Γλεντής, Νίκος Νικολόπουλος, Ελευθέριος Μαραγκουδάκης & Μαρία Νικολοπούλου, *Στα Βυζαντινά χρόνια*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα

⁴² Ιωάννης Κολιόπουλος, Αθανάσιος Καλλιανιώτης, Ιάκωβος Μιχαηλίδης & Χαράλαμπος Μηνάογλου, *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου*, εκδ. Δίοφαντος, Αθήνα

⁴³ Θεόδωρος Κατσουλάκος, Γεωργία Κοκορού- Αλευρά & Βασίλειος Σκουλάτος, *Αρχαία Ιστορία*, εκδ. Δίοφαντος, Αθήνα.

⁴⁴ Ιωάννης Δημητρώκας & Θουκυδίδης Ιωάννου, *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Κόσμου, το οποίο καλύπτει μία μεγάλη περίοδο, από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής ως τη βασιλεία του Ιουστινιανού.⁴⁶ Στη Β' Λυκείου, το εγχειρίδιο που διδάσκονται οι μαθητές είναι το βιβλίο με τίτλο *Ιστορία του Μεσαιωνικού και του νεότερου Κόσμου (565- 1815)*⁴⁷, ενώ ακόμη, στη διδασκαλία της ιστορίας έχει ενταχθεί και ένα εγχειρίδιο το οποίο διδάσκεται ως μάθημα επιλογής, με τίτλο *Θέματα Ιστορίας*, το οποίο παρουσιάζει ιστορικά θέματα τα οποία αφορούν στις σχέσεις των Ελλήνων με γειτονικούς λαούς.⁴⁸ Τέλος, στην Γ' Λυκείου διδάσκεται το εγχειρίδιο με τίτλο *Ιστορία του Νεότερου και σύγχρονου Κόσμου (1815- σήμερα)*⁴⁹, καθώς και το βιβλίο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, το οποίο αποτελεί μάθημα της ομάδας προσανατολισμού.⁵⁰

2.3 Η διδασκαλία της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας

Η νεότερη και σύγχρονη ιστορία αποτελούν ιδιαίτερα κεφάλαια του συγκεκριμένου μαθήματος, εξαιτίας κυρίως της χρονικής εγγύτητας η οποία υπάρχει με το σημερινό ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Για το λόγο αυτό, θα πρέπει να μελετήσουμε τις ιδιαιτερότητες τις οποίες δημιουργεί η εγγύτητα αυτή. Καταρχάς, ως νεότερη ελληνική ιστορία, εννοούμε την ιστορία η οποία εκτείνεται από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους μέχρι την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους το 1834. Από τις απαρχές του νέου ελληνικού κράτους μέχρι

⁴⁵ Ευαγγελία Λούβη & Δημήτριος Χ. Ξιφαράς, *Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

⁴⁶ Αντώνης Μαστραπάς, *Ιστορία του Αρχαίου Κόσμου. Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής ως τη βασιλεία του Ιουστινιανού*, εκδ. Διόφαντος, Αθήνα.

⁴⁷ Ιωάννης Δημητρούκας, Θουκυδίδης Ιωάννου & Κώστας Μπαρούτας, *Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου, (565- 1815)*, εκδ. ΟΔΕΒ, Αθήνα.

⁴⁸ Μαρία Νυσταζοπούλου- Πελεκίδου, Ευάγγελος Κωφός, Κωνσταντίνος Αιλιανός, Αλέξανδρος Αλεξανδρής, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Παναγιώτης Ιωακείμης & Ιωάννης Χασιώτης, *Θέματα Ιστορίας*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

⁴⁹ Ιωάννης Κολλιόπουλος, Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Θεόδωρος Νήμας & Χάρις Σχολινάκη- Χελιώτη, *Ιστορία του Νεότερου και σύγχρονου κόσμου, 1815- σήμερα*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα

⁵⁰ Γεώργιος Μαργαρίτης, Αγαθοκλής Αζέλης, Νικόλαος Ανδριώτης, Θεοχάρης Αετοράκης & Κωνσταντίνος Φωτιάδης, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

σήμερα, οι επιστήμονες αναφέρονται στη σύγχρονη ιστορία.

Μία από τις ιδιαιτερότητες που έχει η διδασκαλία των περιόδων αυτών είναι το γεγονός ότι αποτελούν αντικείμενο της ιστορικής έρευνας για λιγότερα χρόνια από ό,τι άλλες, όπως, η βυζαντινή, η ελληνιστική, η κλασική περίοδος κ.ο.κ. Το γεγονός αυτό αφήνει πολλά ζητήματα και γεγονότα αμφισβητούμενα, καθώς οι ερευνητές διαφωνούν μεταξύ τους για πολλά από αυτά. Ένα παράδειγμα το οποίο θα μπορούσαμε να αναφέρουμε πάνω στο θέμα αυτό είναι αυτό της ένταξης στα διδακτικά εγχειρίδια της ιστορίας διάφορων στοιχείων τα οποία τίθενται υποθετικά και δεν έχουν αποδειχθεί από την ιστορική έρευνα, όπως η ύπαρξη του κρυφού σχολείου και η ύψωση του λαβάρου της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό.⁵¹ Επίσης, η ελληνική παιδεία και ιδιαίτερα το μάθημα της ιστορίας χαρακτηρίζονται από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους από κάποια στοιχεία, τα οποία ο Κ.Θ. Δημαράς αποκαλούσε «εθνικές ασθένειες». Κάποια από τα στοιχεία αυτά είναι ο στόμφος, η ρητορεία και η εθνικιστική υπεροψία, τα οποία μάλιστα εκφράζονται μέσα από έναν απόλυτο ελληνοκεντρισμό και μέσα από την έμφαση στο ελληνικό θαύμα και την ελληνική μοναδικότητα. Η διδασκαλία της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας περιλαμβάνει τα στοιχεία αυτά, καθώς, οι περίοδοι ευνοούν την εμφάνιση και αναπαραγωγή τους.⁵²

Θα πρέπει, τέλος, να αναφέρουμε ότι οι ιδιαιτερότητες της σύγχρονης ιστορίας αποτυπώνονται και στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών, τα οποία προβλέπουν ειδική στοχοθεσία για τη διδασκαλία της ιστορίας του 20ού αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, τα στοιχεία τα οποία λαμβάνονται υπόψη για τη διδασκαλία του 20ού

⁵¹ Έφη Γαζή, «Η πάλη των σχολικών τάξεων», *Το Βήμα*, 18/03/2007; Βασίλειος Κρεμμύδας, «Μηχανισμοί παραγωγής ιστορικών μύθων. Σχετικά με την ομιλία του Παλαιών Πατρών Γερμανού», *Μνήμων*, 18, 1996, σ. 9.

⁵² Φίλιππος Ηλίου, «Οι ασέβειες του ιστορικού», στο *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*,

αιώνα είναι ο ιστορικός χρόνος, η αιτιότητα, η ανάπτυξη και η παρακμή, η συνέχεια και η αλλαγή, ο συγκεντρωτισμός και ο τεμαχισμός, η εξέλιξη, η επανάσταση, η χρονολόγηση, οι πρωτεύουσες και δευτερεύουσες πηγές στοιχείων, οι πολλαπλές προοπτικές, η αίσθηση της περιόδου, καθώς και η παροχή ευκαιριών στα παιδιά να δουν τον αιώνα μέσα από διαφορετικά χρονικά πλαίσια – δηλαδή βραχυπρόθεσμα, μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα και να αντιμετωπίσουν συγκριτικά τα γεγονότα, μέσα από διάφορες προοπτικές και διαστάσεις.⁵³

Η διδασκαλία της σύγχρονης ιστορίας αποτελεί ένα φαινόμενο πιο πρόσφατο από τη διδασκαλία των προηγούμενων περιόδων, αλλά και πιο απαιτητικό, καθώς η ιστορική έρευνα για πολλά θέματα συνεχίζεται ακόμη μέχρι τις ημέρες μας, χωρίς να έχει δώσει απαντήσεις σε όλα. Επίσης, η πολυπλοκότητα των περιόδων αυτών, αλλά και η χρονική τους εγγύτητα με το σήμερα, τις καθιστά πιο ευαίσθητες και πιο εύκολα εκμεταλλεύσιμες από διάφορες πολιτικές ιδεολογίες. Τέλος, το γεγονός ότι το έθνος, ως υπόσταση, αναδύθηκε κατά τη νεότερη περίοδο και διαμορφώθηκε κατά τον 20ό αιώνα, είναι άλλος ένας λόγος για τον οποίον η διδασκαλία της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας είναι πιο απαιτητική, αλλά και συνδεδεμένη με τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης.

Κεφάλαιο 3: Το παράδειγμα της Μικρασιατικής καταστροφής

3.1 Η Μικρασιατική Καταστροφή

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς της ελληνικής σύγχρονης ιστορίας, καθώς οι επιπτώσεις της υπήρξαν καθοριστικές για τη μετέπειτα πορεία του ελληνισμού. Από τα αίτια που οδήγησαν τη χώρα μας στη Μικρασιατική Εκστρατεία και τελικά στην Καταστροφή, από το χαρακτήρα της εκστρατείας, από το ρόλο των «Μεγάλων δυνάμεων» και από τη στάση της τότε ελληνικής κυβέρνησης και των υπόλοιπων κομμάτων της εποχής, βγαίνουν ορισμένα χρήσιμα διδάγματα για το παρόν και το μέλλον της χώρας μας. Συμπεράσματα και διδάγματα, που έχουν ιδιαίτερη σημασία σήμερα, εξαιτίας της αστάθειας που επικρατεί στα Βαλκάνια, στην Εγγύς Ανατολή και στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Γεγονός αποτελεί η αύξηση των κινδύνων εμπλοκής της χώρας μας σε νέες περιπέτειες με απρόβλεπτες συνέπειες.

Ως γεγονός, η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή, αποτελεί προϊόν πολλών παραγόντων, όπως η επικράτηση και ίδρυση του έθνους-κράτους στα χρόνια της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα αλληλοδιαπλεκόμενα συμφέροντα των ξένων δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής και οι σχέσεις τους τόσο με την Ελλάδα, όσο και με την Τουρκία, οι ανταγωνισμοί μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων για τα εδάφη της Μικράς Ασίας και κυρίως την πόλη της Σμύρνης ιδιαίτερα μετά την αύξηση του ελληνορθόδοξου πληθυσμού εκεί, οι διάφορες πολιτικές διαφωνίες και αναταράξεις στο εσωτερικό τόσο της ελληνικής όσο και της

⁵³ <http://www.netschoolbook.gr/epimorfosi/ist-stoxoi1.html>.

τουρκικής πλευράς και η τελική επικράτηση της μεγάλης ιδέας ως κυρίαρχης πολιτικής ιδεολογίας στην Ελλάδα και του κεμαλικού κινήματος στη Τουρκία, και τέλος ο αστάθμητος παράγοντας της νεοσύστατης Σοβιετικής Ρωσίας. Οι σημαντικότερες επιπτώσεις που είχε το γεγονός αυτό για τον ελληνισμό ήταν η οριστική απώλεια της Μικράς Ασίας, ο εκτοπισμός των Ελλήνων από τα εδάφη της και η μετακίνηση μεγάλου κύματος προσφύγων προς τον ελλαδικό χώρο, η αποκατάσταση των οποίων αποτέλεσε ένα από τα φλέγοντα εσωτερικά πολιτικά ζητήματα.⁵⁴

Στο κεφάλαιο αυτό, θα παρουσιαστεί με συνοπτικό τρόπο το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής κατά την οποία συνέβη η Μικρασιατική καταστροφή, καθώς και η σημασία του γεγονότος αυτού για την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Στη συνέχεια, πρόκειται να αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίον η Μικρασιατική Καταστροφή παρουσιάζεται στα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας, ενώ θα επιχειρηθεί προσπάθεια ερμηνείας του τρόπου αυτού υπό το πρίσμα της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης, ώστε να καταλήξουμε σε συγκεκριμένα συμπεράσματα.

3.2 Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο

Η Μικρασιατική Καταστροφή συνέβη το Σεπτέμβριο του 1922. Ωστόσο, είναι σημαντικό να παρουσιαστεί το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο από λίγο νωρίτερα, ώστε να κατανοηθούν οι λόγοι για τους οποίους η κατάσταση οδήγησε σε αυτή. Γενικότερα, ο πλούτος των γεγονότων μέσα στην πυκνότητα του ιστορικού χρόνου της τριετίας 1919-1922, είναι τεράστιος. Κάνουμε μια προσπάθεια να δώσουμε ένα

⁵⁴ Χρήστος Τσιντζιλώνης, «Μικρασιατική Καταστροφή, 80 χρόνια από τη συνθήκη των Σεβρών», στο Κομμουνιστική Επιθεώρηση, Τεύχος 03/2000, <https://www.komep.gr/2000-teyxos-3/mikrasiatikh-katastrofh-80-xronia-apo-th-synthhkh-ton-sebron>

συνοπτικό χρονολόγιο των γεγονότων που προηγήθηκαν και ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή, εκείνων των γεγονότων που επέδρασαν καθοριστικά στην έκβαση της: ⁵⁵

1917 Οκτώβρης: Σοσιαλιστική Επανάσταση στη Ρωσία, Επικράτηση του Κόμματος των Μπολσεβίκων υπό τον Λένιν

1918 11 Νοέμβρη: Τέλος Α΄ Π. Πολέμου, η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατατάσσεται στις ηττημένες Κεντρικές Δυνάμεις, ενώ η Ελλάδα, ως σύμμαχος της Ανταντ, στις νικήτριες.

1919 2 Γενάρη : Αποστολή ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στην Ουκρανία.

Γενάρης : Αρχίζει το Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού.

15 Μάη : Απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη.

1920 10 Αυγούστου : Συνθήκη των Σεβρών

1920 1 Νοέμβρη : Εκλογική ήττα Βενιζέλου. Νίκη των αντιβενιζελικών με κεντρικό εκλογικό σύνθημα την κατάπαυση του πολέμου. Ο πόλεμος, τελικά, συνεχίζεται.

1920: Επιστροφή στο θρόνο του βασιλιά Κωνσταντίνου

1921 Καλοκαίρι : Γραμμή μετώπου Εσκή Σεχίρ-Κιουτάχεια-Αφιόν Καραχισάρ.

13 – 27 Αυγούστου : Αντεπίθεση Κεμάλ. Ο ελληνικός στρατός σταδιακά περιορίζεται στον έλεγχο μόνο της Σμύρνης.

8 Σεπτέμβρη : Τούρκικη εισβολή στη Σμύρνη.

14 Σεπτέμβρη : Τελεσίγραφο Επαναστατικής Επιτροπής (Πλαστήρα, Γονατά...).

Παραίτηση Κωνσταντίνου. Βασιλιάς ο Γεώργιος Β΄.

1923 24 Ιούλη: Συνθήκη Λωζάνης.

⁵⁵http://www.thematapaideias.org/site001/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=8&I

Θα αναφερθούμε συνοπτικά στην ιστορική και κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα και την Ευρώπη από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους το 1834, λίγα χρόνια μετά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του 1821.

Ένα από τα στοιχεία στα οποία θα πρέπει αρχικά να αναφερθούμε είναι η παρακμή και η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, η οποία οφείλεται σε διάφορους παράγοντες. Ένας από τους σημαντικότερους είναι η μακροχρόνια εξέλιξη του Ανατολικού Ζητήματος, το οποίο αφορούσε στις διεκδικήσεις των λαών που ήταν υπόδουλοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στην εθνική τους ανάπτυξη και διαμόρφωση εις βάρος αυτής. Η δημιουργία, λοιπόν, του ελληνικού έθνους, όπως και των άλλων βαλκανικών εθνών είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ιστορική πορεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁵⁶

Χρειάζεται να γίνει αντιληπτό, ότι τα γεγονότα με τα οποία ασχολούμαστε, διαδραματίζονται σε μια συγκεκριμένη χρονική εποχή της εξέλιξης της παγκόσμιας ιστορίας, αυτής της ανάγκης της καπιταλιστικής, πλέον, οικονομίας για τη δημιουργία εθνών- κρατών, και την αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε εθνοκρατική βάση. Ο εθνικός μετασχηματισμός αυτός, από τη στιγμή που άρχισε στη Δυτική Ευρώπη, ήταν αναπόφευκτο να συνεχιστεί και στη νοτιοανατολική. Σύμφωνα με τη περιοδολόγηση της εμφάνισης και επικράτησης του ιμπεριαλισμού του Λένιν⁵⁷, τα χρόνια τα οποία εξετάζουμε αφορούν ακριβώς αυτόν τον μετασχηματισμό. *«Οι μαζικές σφαγές, οι εξανδραποδισμοί, οι αναγκαστικές μετοικεσίες ολόκληρων πληθυσμών απέκτησαν*

temid=10

⁵⁶ Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο Λιάκος Α. & Γαζή Ε. (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 17.

⁵⁷ Β. Ι. Λένιν, *Ο Ιμπεριαλισμός- Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, εκδ Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013, σ. 25.

μεγάλες διαστάσεις την εποχή που αυτός ο γεωγραφικός χώρος των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας άρχισε να μεταμορφώνεται από πολυεθνικό σε χώρο εθνικών κρατών», σημειώνει, χαρακτηριστικά, ο Λιάκος.⁵⁸

Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτέλεσε η διετία 1821- 1822, κατά την οποία διαδραματίστηκαν τα σημαντικότερα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης. Οι επιπτώσεις της επανάστασης αυτής δεν είναι μόνον η δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, αλλά και άλλες ανακατατάξεις στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η ανάδυση μίας ρουμανικής πολιτικής αρχής στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Όλα αυτά τα γεγονότα πλήττουν σοβαρά την ισχύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁵⁹

Κατά την περίοδο 1850-1870, αναπτύσσονται στην ελληνική πολιτική και διανοήση δύο αντίθετες μεταξύ τους ιδεολογίες, οι οποίες φιλοδοξούν να επικρατήσουν ως βάσεις της εθνικής ιδεολογίας. Η μία περιγράφεται συνοπτικά από μία τάση εκδυτικισμού, εκσυγχρονισμού και εκκοσμίκευσης της ελληνικής κοινωνίας, ενώ η άλλη είναι η ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, η οποία τελικά αποτέλεσε ένα μεγάλο όραμα για το ελληνικό έθνος και πρέσβευε τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας κάτω από τη σημαία της ελληνοορθοδοξίας, εστιάζοντας στο Βυζάντιο.⁶⁰

Κυρίαρχο ρόλο στην εξέλιξη των ελληνικών υποθέσεων στο χειρισμό του Ανατολικού Ζητήματος διαδραμάτισε στη συνέχεια, ο εθνικός διχασμός, η διαμάχη δηλαδή μεταξύ των φιλοβασιλικών και των φιλελεύθερων, των οπαδών δηλαδή του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο εθνικός διχασμός μάλιστα είχε και διαστάσεις διεθνείς,

⁵⁸ Αντώνης Λιάκος, «Εισαγωγή», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Αντώνης Λιάκος (επιμ.), εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 16.

⁵⁹ Κεχριώτης, ο.π., σ. 25-26.

καθώς οι Σύμμαχοι της χώρας μας αξιοποιούσαν τη στάση και δράση των ελληνικών κομμάτων (κυβέρνηση και αντιπολίτευση), όπως και τη στάση του Έλληνα βασιλιά, για να δικαιολογήσουν τις δικές τους επιλογές.⁶¹

Σημαντικά γεγονότα τα οποία διαδραματίστηκαν κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα και αφορούσαν το ελληνικό έθνος ήταν το ξέσπασμα του βουλγαρικού εθνικισμού, ο οποίος ευνοήθηκε ιδιαίτερα από την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, το ξέσπασμα του Μακεδονικού Αγώνα, καθώς και το Κρητικό Ζήτημα. Τα ζητήματα αυτά αποτελούσαν φλέγοντα ζητήματα τόσο για του Έλληνες όσο και για τους Οθωμανούς, ενώ μέσα από αυτά, ευνοήθηκε ιδιαίτερα η επικράτηση της Μεγάλης Ιδέας.⁶²

Το 1875 ξεσπά μία ακόμη κρίση στα Βαλκάνια, η οποία εκδηλώνεται με έναν νέο ρωσοτουρκικό πόλεμο, κατά τον οποίον η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν υποστηρίζεται από τις ευρωπαϊκές μεγάλες δυνάμεις, αλλά εγκαταλείπεται στην τύχη της. Ο πόλεμος αυτός θα προκαλέσει μεγάλη κρίση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ θα πυροδοτήσει εσωτερικές έριδες, με αποκορύφωμα το ξέσπασμα του κινήματος των Νεότουρκων, οι οποίοι εναντιώνονταν στην εξουσία του σουλτάνου και ζητούσαν εκσυγχρονισμό της οθωμανικής κοινωνίας. Κατά την περίοδο που εκτείνεται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ο χάρτης των Βαλκανίων ανακατασκευάζεται μέσα από διεθνείς συνθήκες, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία χάνει πολλά εδάφη, τα οποία ανήκουν πλέον σε νεοσύστατα εθνικά κράτη ή σε ισχυρές χώρες της Ευρώπης.⁶³

Τα σημαντικότερα γεγονότα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, τα οποία

⁶⁰ Κεχριώτης, ο.π., σ. 29.

⁶¹ *Ελληνική Ιστορία: Α' και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Εμφύλιος Πόλεμος*, Μιχαήλ Σακελλαρίου, Χρύσα Μαλτέζου, Αλέξανδρος Ι. Δεσποτόπουλος (επιμ.), εκδ. Η Καθημερινή/ Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2007, σ. 32-38.

⁶² Κεχριώτης, ο.π., σ. 32.

⁶³ Κεχριώτης, ο.π., σ. 35-45.

επηρέασαν την Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, πολεμικές αναμετρήσεις από τις οποίες η Οθωμανική Αυτοκρατορία βγήκε ανεπανόρθωτα πληγωμένη.

Η «επόμενη μέρα» της λήξης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είναι καθοριστική για να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα για τα αίτια της διεξαγωγής της Μικρασιατικής Εκστρατείας και στη συνέχεια και της Μικρασιατικής Καταστροφής. Τα γεωστρατηγικά και οικονομικά συμφέροντα των συμμάχων της Ελλάδας, Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής, η εξασφάλιση και επέκταση αυτών, καθόρισαν τη στάση τους, από την αρχή έως και τη λήξη της σύγκρουσης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Η προώθηση των θέσεων τους- μέσω των ελληνικών στρατευμάτων- στα τούρκικα εδάφη, ιδιαίτερα σε αυτά που ήταν πετρελαιοπαραγωγικές περιοχές ή σε αυτά που εξασφάλιζαν τον έλεγχο θέσεων και συνόρων έναντι της νεοσύστατης Σοβιετικής Ρωσίας, καθόρισε την στήριξη της ελληνικής αποστολής στη Μικρά Ασία.

«Ο λόγος που μας έσπρωξε στην υποστήριξη της Ελλάδας δεν ήταν συναισθηματική παρόρμηση, αλλά φυσική έκφραση της παραδοσιακής μας πολιτικής, που συνίστατο στην προστασία των Ινδιών και της Διώρυγας του Σουέζ. Για έναν ολόκληρο αιώνα υποστηρίζαμε την Τουρκία, θεωρώντας την ως την πρώτη γραμμή άμυνας στην Ανατολική Μεσόγειο. Όμως αποδείχθηκε αναξιόπιστος σύμμαχος και έτσι περάσαμε στη δεύτερη γραμμή. Από τη γεωγραφική άποψη, η θέση της Ελλάδας είναι μοναδική για τις επιδιώξεις μας. Πολιτικά, η χώρα αυτή ήταν αρκετά ισχυρή σε περίοδο ειρήνης, ώστε να μη μας δημιουργεί θέμα δαπανών και αρκετά αδύνατη σε περίπτωση πολέμου, ώστε να είναι υποτελής σ' εμάς»,

σημειώνει ο Χάρολντ Νίκολσον, στέλεχος του Φόρεϊν-Οφίς, τον Δεκέμβρη του

1920 σε μνημόνιο προς τον υπουργό του.⁶⁴

Φυσικά, η στάση τους δεν ήταν σταθερή, ούτε ενιαία καθόλη τη διάρκεια των γεγονότων, καθοριζόταν κάθε φορά και από τους ενδοσυμμαχικούς ανταγωνισμούς τους και από τα αντικρουόμενα συμφέροντά τους, ειδικά μετά τη συνθήκη των Σεβρών, όπου η Γαλλία και η Ιταλία θεώρησαν ότι «αδικούνται». Κάτω από αυτό το φόντο, μπορούμε να αντιληφθούμε την «πορεία εγκατάλειψης» των ελληνικών στρατευμάτων από τους Συμμάχους τους, που κορυφώθηκε τις ημέρες της Μικρασιατικής Καταστροφής, με τα 21 συμμαχικά πλοία στο λιμάνι της Σμύρνης, που δε δέχτηκαν να διασώσουν κανέναν Έλληνα.⁶⁵

Τη περίοδο που εξετάζουμε, ακριβώς πριν την Μικρασιατική Εκστρατεία, οι Νεότουρκοι είχαν επικρατήσει στην οθωμανική πολιτική ζωή και, ορμώμενοι από τον πανικό που προκαλούν οι συνεχείς ήττες, ξεκινούν ένα κύμα βίαιων εκδηλώσεων εναντίον των χριστιανικών πληθυσμών της Αυτοκρατορίας, με αποκορύφωμα τη σφαγή των Αρμενίων. Επίσης, ένας από τους βασικούς τους στόχους είναι ο πλήρης εξισλαμισμός της Μικράς Ασίας και η εκκαθάρισή της από τους χριστιανούς, καθώς πλέον οι πληθυσμοί αυτοί και οι εθνικές τους διεκδικήσεις ήταν επικίνδυνοι για την Αυτοκρατορία.⁶⁶

«Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε», επισημαίνει ο Δημήτρης Σταματόπουλος, «τον δραματικό χαρακτήρα των γεγονότων 1919-1923 αν δε λάβουμε υπόψιν τη δημογραφική έκρηξη που γνώρισε το ελληνορθόδοξο στοιχείο στη Μικρασία από δυο παράλληλες μεταναστευτικές κινήσεις, τόσο από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, όσο

⁶⁴ Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Οι Μεγάλες Δυνάμεις και η Μικρασιατική καταστροφή», στο *Η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή, Επιστημονικό Διήμερο 1-2 Νοέμβρη 1982* στο Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σ. 72-73.

⁶⁵ Λουκάτος, ο.π., σ. 70.

⁶⁶ Κεχριωτής, ο.π., σ. 44-45.

και από τον Ελλαδικό χώρο, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα».⁶⁷

Ακόμη πιο εντυπωσιακή είναι η αύξηση του ελληνορθόδοξου πληθυσμού στο πέρασμα από τον 19ο στον 20ο αιώνα. Στις παραμονές του Α Παγκοσμίου Πολέμου, σε σύνολο πληθυσμού 350.000 κατοίκων της πόλης της Σμύρνης, οι 200.000 ήταν ελληνορθόδοξοι.⁶⁸

Σύμφωνα με τα στοιχεία που έδωσε ο Ελ. Βενιζέλος με το υπόμνημά του στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης του Παρισιού, στη Μικρά Ασία ζούσαν 1.694.000 Έλληνες. Στη Θράκη και την περιοχή της Κωνσταντινούπολης 731.000. Στην περιοχή της Τραπεζούντας 350.000 και στα Αδανα 70.000. Σύνολο 2.845.000.⁶⁹

Η έκρηξη του πληθυσμού του ελληνορθόδοξου στοιχείου στα παράλια της Μικράς Ασίας, σήμαινε, όμως και ισχυρές οικονομικές συνδιαλλαγές. Το 1919 η Ελλάδα εισήγαγε από την Τουρκία εμπορεύματα συνολικής αξίας 76.305.715 χρυσών δραχμών και εξήγαγε σ' αυτή εμπορεύματα συνολικής αξίας 80.448.552 χρυσών δραχμών.⁷⁰ Η υπεράσπιση όλων αυτών των εθνικών και οικονομικών συμφερόντων από μεριάς της Ελλάδας, έπαιξε τον καθοριστικό παράγοντα για τη συμφωνία με τους Συμμάχους για την έναρξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας, χωρίς να παραβλέπουμε, βέβαια, σε αυτό τη σχέση υποτέλειας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους από τη Δύση και του γεγονότος, ότι πρώτα και κύρια η Αγγλία επεδίωκε την Μικρασιατική Εκστρατεία.

Ταυτόχρονα, στο «αντίπαλο στρατόπεδο», με τις πολεμικές αναμετρήσεις των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, οι Οθωμανοί χάνουν όλες τις κτήσεις τους στα

⁶⁷ Σταματόπουλος Δημήτρης, «Η Μικρασιατική εκστρατεία: Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, ο.π., σ. 57.

⁶⁸ Σταματόπουλος, ο.π., σ. 57.

⁶⁹ Γιάννης Κορδάτος: *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, том. 5, Αθήνα 1958.

⁷⁰ Μηνιαίο Δελτίο του Ειδικού Εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών, έτη 1919-1921, όπως το βρίσκουμε στο <https://www.komer.gr/2000-teychos-3/mikrasiatikh-katastrofh-80-xronia-apo-th-synthhkh-ton->

Βαλκάνια εκτός από την Ανδριανούπολη, ενώ περίπου ένα εκατομμύριο μουσουλμάνοι άφησαν τις εστίες τους από τα Βαλκάνια και μεταφέρθηκαν ανατολικά. Έτσι, η διάσωση της Ανατολίας από τους Οθωμανούς αποτελούσε ζήτημα επείγον, καθώς αυτή αποτελούσα τα μόνα της εδάφη, στα οποία μάλιστα θα έπρεπε να ενταχθούν και οι νεοεισερχόμενοι πρόσφυγες.⁷¹ Η απόφαση των Νεότουρκων για την εκκαθάριση της Ανατολίας από τους χριστιανικούς πληθυσμούς, αλλά και για τη διάσωση των εδαφών της Μικράς Ασίας, η οποία θα αποτελούσε το σώμα του αναδυόμενου τουρκικού έθνους-κράτους, αποτέλεσαν κάποιους από τους παράγοντες οι οποίοι οδήγησαν στη συνέχεια και στην άνοδο και καταξίωση του κεμαλικού κινήματος, τελικά σε μια σειρά από επιλογές της τούρκικης αστικής τάξης της εποχής.

Όλοι αυτοί ήταν οι παράγοντες οι οποίοι, συνδυαστικά, οδήγησαν τελικά και στην ήττα των ελληνικών στρατευμάτων και την «τελευταία πράξη του δράματος», τις μέρες της Μικρασιατικής Καταστροφής και την πυρπόληση της Σμύρνης. Δηλαδή, η διακύμανση της βοήθειας των Συμμάχων προς την Ελλάδα, η απογοήτευση, η κούραση και το κλονισμένο ηθικό που επικρατούσε στον ελληνικό στρατό από τις μακροχρόνιες πολεμικές συγκρούσεις σχεδόν μια οκταετία σε αντίθεση με τη νέα δυναμική του τουρκικού κράτους μετά την επικράτηση του κεμαλικού κινήματος και την έξαρση του τουρκικού εθνικισμού, αλλά και λάθος στρατιωτικοί πολιτικοί και χειρισμοί που επισημαίνονται σε διάφορες μελέτες, συνοψίζουν τους παράγοντες της ήττας των ελληνικών στρατευμάτων.⁷²

sebron#_ftn3

⁷¹ Κεχριωτής, ο.π., σ. 49.

⁷² Μαργαρίτης Γιώργος, «Από την προέλαση στη στασιμότητα και την κατάρρευση», στο *Σμύρνη, Μικρασία: Η*

3.3 Η σημασία της Μικρασιατικής Καταστροφής για την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας

Πολλά από τα γεγονότα της νεότερης και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας είναι συνυφασμένα με τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί ένα από αυτά, καθώς είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αλυτρωτική πολιτική του ελληνικού κράτους, καθώς και με το όραμα της Μεγάλης ιδέας, το οποίο εν τέλει διαψεύστηκε με ιδιαίτερα επώδυνο τρόπο. Επίσης, αποτελεί ορόσημο για την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, καθώς μετά από τα γεγονότα αυτά και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης που τα ακολούθησε, οριστικοποιήθηκαν τα σύνορα του σύγχρονου ελληνικού κράτους.

Η μικρασιατική καταστροφή του 1922 αποτελεί ένα από τα σημαντικά ορόσημα της νεοελληνικής ιστορίας. *«Το 1922 είναι ένας κατεξοχήν τόπος μνήμης για τους Έλληνες. Πρόκειται για έναν νοητό τόπο ο οποίος συγκροτήθηκε από όλα εκείνα τα στοιχεία που τον κάνουν παραδειγματικό: τραύμα, απώλεια, έξοδος»*⁷³, σημειώνει ο Αντώνης Λιάκος, και έτσι είναι. Οι συνέπειές της σε νεκρούς στρατιώτες και αμάχους, τραυματίες, πρόσφυγες, ανυπολόγιστες. Πάνω από 23.000 νεκροί και 50.000 τραυματίες των ελληνικών στρατευμάτων, 18.000 αγνοούμενοι και 10.000 αιχμάλωτοι, 240.000 νεκροί άμαχοι και πάνω από 1.500.000 πρόσφυγες.⁷⁴

Οι οικονομικές και δημοσιονομικές συνέπειες για το ελληνικό κράτος, που έτσι και αλλιώς αντιμετώπιζει σοβαρές δυσκολίες από τα προηγούμενα χρόνια, διαφαίνονται για πάρα πολλές δεκαετίες. Με την κατάρρευση του μετώπου, με το κύμα της προσφυγιάς και την επιστροφή των πολεμιστών στην Ελλάδα, ορθώνονταν μεγάλα

ακμή, η εκστρατεία, η καταστροφή, εκδ. Ελευθεροτυπία, Ιστορικά, Αθήνα 1999-2005.

⁷³ Λιάκος, «Εισαγωγή», ο.π., σ. 11.

⁷⁴ Μαργαρίτης Γιώργος, «Οι πόλεμοι», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα: Όψεις πολιτικής και οικονομικής*

και δύσκολα προβλήματα όπως: το ζήτημα της ξένης εξάρτησης, της διανομής των τσιφλικιών και γαιών, της αποκατάστασης των προσφύγων κ.ά.

Η απότομη δημογραφική αύξηση του πληθυσμού, με την είσοδο στον ελλαδικό χώρο 1.500.000 προσφύγων, επιφέρει πλήρη αναστάτωση στην παραδοσιακή δομή της κοινωνίας.

1.500.000 πρόσφυγες που ξεριζώθηκαν από τις πανάρχαιες εστίες τους, ήρθαν να πυκνώσουν τις γραμμές των εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων, που βίωναν τις συνέπειες του Α Παγκοσμίου Πολέμου, έτσι και αλλιώς.

Η έλλειψη κατοικιών, η έλλειψη της στοιχειώδους ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, η εξαθλίωση και η πείνα θερίζουν κατά δεκάδες χιλιάδες τους πρόσφυγες. Στους δύο πρώτους χειμώνες πέθαναν πάνω από 150.000. Μόνο στην Καλαμαριά και στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης πέθαναν 50.000 και άλλες 40.000 στη Μακρόνησο, στην καραντίνα.⁷⁵

Βέβαια, οι εκατοντάδες χιλιάδες αγρότες, βιοτέχνες, εμπορευόμενοι, εργατοϋπάλληλοι της Μικράς Ασίας, που παραγωγικά, κοινωνικά και πολιτιστικά βρίσκονται σε πιο εξελιγμένο επίπεδο από τους γηγενείς, δημιουργούν καινούργιους συσχετισμούς στις κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις της χώρας, κάτι που αρχίζει να διαφαίνεται τις επόμενες δεκαετίες.

Τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν την Μικρασιατική Καταστροφή, υπήρξαν σοβαρές οικονομικές και δημοσιονομικές επιπτώσεις, οι οποίες συνοψίζονται στα εξής:

Λόγω της αύξησης του πληθωρισμού και της μεγαλύτερης προσφοράς της εργατικής δύναμης παρατηρείται από το 1922 κιόλας μείωση στα μεροκάματα των

ιστορίας 1900-1940, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 193.

εργατών σ' όλους τους κλάδους της βιομηχανίας και ιδιαίτερα στην υφαντουργική, όπου παρουσιάζεται μεγάλη αύξηση των γυναικών-εργατριών, ενώ τα είδη πλατιάς κατανάλωσης σημείωσαν σημαντική αύξηση. Αυξήθηκαν επίσης οι άμεσοι και οι έμμεσοι φόροι.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι για την κάλυψη των τεράστιων εξόδων, ο υπουργός Οικονομικών της κυβέρνησης Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκης, κατέφυγε στη διχοτόμηση της δραχμής το 1922. Παρόλα αυτά, αυτός ο τρόπος (ο οποίος επαναλήφθηκε και αργότερα) δε στάθηκε ικανός να σταματήσει την άνοδο του πληθωρισμού και του τιμάριθμου, που σε σύγκριση με το 1914, το 1926 αυξήθηκε πάνω από 17 φορές.⁷⁶

Οι πολεμικές δαπάνες της μικρασιατικής εκστρατείας⁷⁷ και τα προβλήματα αποκατάστασης των προσφύγων διόγκωσαν υπερβολικά το εξωτερικό χρέος, γεγονός που οδήγησε τη χώρα σε μεγαλύτερη εξάρτηση (οικονομική και πολιτική) από τη Δύση.

Οι σημαντικότερες επιπτώσεις που είχε η Μικρασιατική Καταστροφή για την Ελλάδα πέρα από τα παραπάνω (δηλαδή η δημιουργία ενός τεράστιου κύματος προσφύγων, οι οποίοι έπρεπε να αποκατασταθούν στον ελληνικό χώρο και να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία), αφορούσαν και την οριστική απώλεια των εδαφών της Μικράς Ασίας, που σήμανε το τέλος του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Με την μικρασιατική καταστροφή οριστικοποιούνται, πια, τα εθνικά σύνορα της νεότερης Ελλάδας. Παύει ο ιδιόμορφος «διπολικός» χαρακτήρας του κοινωνικού μετασχηματισμού μεταξύ εθνικού και πάροικου ελληνισμού, ο οποίος ενσωματώνεται

⁷⁵ https://www.komep.gr/2000-teyxos-3/mikrasiatikh-katastrofh-80-xronia-apo-th-synthhkh-ton-sebron#_ftn3

⁷⁶ https://www.komep.gr/2000-teyxos-3/mikrasiatikh-katastrofh-80-xronia-apo-th-synthhkh-ton-sebron#_ftn3

⁷⁷ Γιάννης Δελλαγραμμάτικας, «Τα οικονομικά της Μικρασιατικής εκστρατείας», στο Η Μικρασιατική Εκστρατεία

στον εθνικό χώρο.⁷⁸

Από τη Συνθήκη της Λωζάννης και εξής, σταματούν οι αλυτρωτικές πολιτικές διεκδικήσεις. Χαρακτηριστική είναι η ομιλία του Ελ. Βενιζέλου στη Βουλή στις 10.02.1930, όπου υποστήριξε πως η Ελλάδα αποδέχεται τη Συνθήκη της Λωζάννης, γιατί *«έπειτα από τα ερείπια, τα οποία επέφερε ο μεγάλος πόλεμος, η ανθρωπότης δεν θα δυνηθεί να εξακολουθήσει την πρόοδον αυτής προς τον πολιτισμόν, εάν δεν κατορθώσει να αποτρέψει τας εκρήξεις εκείνας αίτινες προκάλεσαν τον πόλεμον»*.⁷⁹

Ο τρόπος με τον οποίον διδάσκεται η Μικρασιατική Καταστροφή στα ελληνικά σχολεία είναι ελληνοκεντρικός, παρόλο που εξετάζονται και άλλες παράμετροι που οδήγησαν σε αυτή, όπως οι κινήσεις της τουρκικής πλευράς, η κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα συμφέροντα και οι στάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης. Αυτό συμβαίνει ότι, παρόλο που τα γεγονότα αυτά αποτελούν θέμα κοινούς ενδιαφέροντος για τους Έλληνες και τους Τούρκους, η ελληνική εκπαίδευση επιδιώκει να παρουσιάσει τη μεγάλη τραγωδία από την οπτική της, ώστε να καταδείξει τη σημασία του εκτοπισμού των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία και τις επιπτώσεις που αυτός είχε για το έθνος, καθώς και να ευαισθητοποιήσει τους μαθητές για το δράμα των Ελλήνων προσφύγων, άσχετα με το αν υπήρξαν χιλιάδες πρόσφυγες και νεκροί και για τις δύο πλευρές.

και Καταστροφή, ο.π., σ. 90-94.

⁷⁸ https://www.komep.gr/2000-teychos-3/mikrasiatikh-katastrofh-80-xronia-apo-th-synthhkh-ton-sebron#_ftn3

Κεφάλαιο 4: Η Μικρασιατική Καταστροφή στα σχολικά εγχειρίδια

4.1 Η μεθοδολογία της έρευνας που ακολουθήθηκε

Αναφερθήκαμε, διεξοδικά, στα προηγούμενα κεφάλαια, στη συσχέτιση της σχολικής ιστορίας με τη διαμόρφωση της εκάστοτε εθνικής συνείδησης, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο «συνηθίζεται» να αποτυπώνεται στα σχολικά εγχειρίδια ένα τραυματικό για το έθνος γεγονός. Ειδικά, για την ελληνική σχολική ιστορία, παραθέσαμε τον τρόπο συγγραφής των σχολικών εγχειριδίων, από την εισαγωγή του μαθήματος της ιστορίας σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης (Δημοτικό, Γυμνάσιο, Λύκειο). Εξηγήσαμε τις τεράστιες συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής σε όλες τις πλευρές της ύπαρξης του ελληνικού έθνους- κράτους, τις αιτίες που την καθιστούν τραυματικό γεγονός.

Τα εγχειρίδια μαρτυρούν για τον βαθμό εθνοκεντρισμού της σχολικής ιστορίας, ενώ είναι προνομιακό πεδίο για να ανιχνεύσει κανείς τις αναπαραστάσεις του εθνικού «εαυτού» και των εθνικών «άλλων», διαπιστώνει η Αβδελά Ε.⁸⁰, και με αυτό το κριτήριο καθορίστηκε από μεριάς μας, το ερευνητικό κομμάτι της εργασίας.

Ο ερευνητικός μας σκοπός είναι, μέσα από το παράδειγμα της Μικρασιατικής Εκστρατείας και Καταστροφής και του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζεται στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια, να προσπαθήσουμε να αναδείξουμε, με τη σειρά μας, πως η ελληνική σχολική ιστοριογραφία έχει παίξει και αυτή το ρόλο της στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης του ελληνικού λαού ανά τις δεκαετίες, αλλά και

⁷⁹ https://www.komep.gr/2000-teyxos-3/mikrasiatikh-katastrofh-80-xronia-apo-th-synthhkh-ton-sebron#_ftn3

το γεγονός πως και τα σύγχρονα σχολικά εγχειρίδια συνεχίζουν να επιτελούν αυτό το ρόλο.

Θέτουμε τα εξής ερευνητικά ερωτήματα για τον παραπάνω σκοπό:

1. Πως τελικά επιλέγεται να παρουσιαστεί το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός στη σχολική ιστορία του παρελθόντος και του σήμερα;
2. Υπάρχει, από μεριάς σχολικών εγχειριδίων, προσπάθεια αποσιώπησης, παράλειψης ή και παραποίησης ιστορικών γεγονότων;

Ο ερευνητικός σχεδιασμός της παρούσας εργασίας περιλαμβάνει την εκπόνηση ιστορικής ποιοτικής έρευνας με τη μεθοδολογική προσέγγιση που μπορεί να αξιοποιηθεί και στην ανάλυση σχολικών εγχειριδίων, αυτή της *historical analysis*.⁸¹ Αυτή η μέθοδος αξιοποιείται για τη σύγκριση της επίσημης ιστοριογραφίας με τη σχολική, έτσι ώστε να μπορέσουμε να δώσουμε απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα, αφού μπορούμε να συγκρίνουμε τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα με τον τρόπο που τελικά παρουσιάζονται στα σχολικά εγχειρίδια.

Επιλέχθηκε αυτός ο τύπος έρευνας, ακριβώς γιατί εξυπηρετεί τα ερωτήματα τα οποία θέτουμε παραπάνω. Εξετάζοντας, δηλαδή πως ιστορικά είναι γραμμένα τα εγχειρίδια, ποια ιστορικά γεγονότα έχουν επιλεγθεί να γραφτούν, ποια αποσιωπώνται, ποια ενδεχομένως παραποιούνται, μπορούμε καλύτερα να καταλάβουμε την επιδίωξη κάθε φορά των συγγραφέων. Όπως, αντίστοιχα, και ποια πολιτική, κοινωνική

⁸⁰ Αβδελά, Ιστορία και σχολείο, ο.π., σ. 12, 47.

⁸¹ Richard Thorpe & Robin Holt The SAGE Dictionary of Qualitative Management Research, εκδ. Sage Publications, Inc. USA 2008.

συγκυρία οδήγησε στον εκάστοτε συγκεκριμένο τρόπο γραφής και παρουσίασης των γεγονότων.

Η έρευνα διακρίνεται σε δύο μεγάλες χρονικές περιόδους: σε έντεκα (11) σχολικά εγχειρίδια του παρελθόντος (1926- 1982), καθώς και στα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνται αυτή τη στιγμή στις σχολικές τάξεις όλων των βαθμίδων (Στ Τάξη Δημοτικού Σχολείου, Γ Γυμνασίου, Γ Λυκείου- Γενικής Παιδείας και Κατεύθυνσης).

Το δείγμα που χρησιμοποιήθηκε, ήταν δείγμα ευκολίας και σκοπιμότητας παράλληλα (convenient & purposeful).⁸² Επιλέχθηκαν, δηλαδή, συγκεκριμένα σχολικά εγχειρίδια και όχι όλα. Η αιτιολόγηση αυτής της επιλογής έγκειται κατά βάση στην αντιπροσωπευτικότητα των σχολικών εγχειριδίων ανάλογα με την περίοδο συγγραφής και έκδοσής τους, να μπορούμε δηλαδή σχεδόν ανά δεκαετία να έχουμε και αντιπροσώπευση. Ταυτόχρονα, υπήρξε και εύκολη πρόσβαση σε αυτό, γεγονός που το καθιστά convenient. Για το λόγο αυτό, τα αποτελέσματα της έρευνας δεν προορίζονται να οδηγήσουν από μόνα τους σε γενίκευση αλλά μπορούν να επιβεβαιώσουν μια σειρά από αντίστοιχες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί για το συγκεκριμένο ζήτημα και στη χώρα μας, και διεθνώς.

4.2 Η Μικρασιατική Καταστροφή στα σχολικά εγχειρίδια στο παρελθόν

Στην παρούσα ενότητα αποτελεί ανασκόπηση της βιβλιογραφίας για την παρουσίαση της Μικρασιατικής Καταστροφής στα σχολικά εγχειρίδια στο παρελθόν. Πιο συγκεκριμένα, θα μελετήσουμε παλαιότερα σχολικά εγχειρίδια της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, με σκοπό να διερευνήσουμε τους τρόπους με τους

⁸² Michael Quinn Patton, *Qualitative Research and Evaluation Methods*, εκδ. Sage Publications, Inc. , USA 2002

οποίους παρουσιάζεται το γεγονός αυτό.

Τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής είναι παρόντα στα εγχειρίδια της σχολικής ιστορίας, παρόλο που δεν αποτελούν γεγονότα που εξυμνούν τους αγώνες του έθνους με αποτέλεσμα την τόνωση του πατριωτικού αισθήματος, που- όπως έχουμε προαναφέρει- αποτελούν βασικούς στόχους της εθνικής ιστοριογραφίας. Το τραυματικό αυτό γεγονός εντάχθηκε στη σχολική ιστορία από την επομένη της Συνθήκης της Λωζάννης και η θέση του ήταν ως τελευταίο κεφάλαιο ή παράγραφος των εγχειριδίων. Έτσι, υπάρχουν σύντομες αναφορές στα γεγονότα αυτά, ενώ μεταξύ των βιβλίων υπάρχουν διαφορές, οι οποίες οφείλονται στα διαφορετικά συστήματα έγκρισης και έκδοσης των σχολικών εγχειριδίων που υιοθετούνταν από την επίσημη εκπαίδευση, στην απουσία αξιόπιστης και ολοκληρωμένης ιστορικής έρευνας για την περίοδο αυτή και στις ραγδαίες πολιτικές αλλαγές και συγκρούσεις που είχαν άμεση επίπτωση στο περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων. Επίσης, στα πρώτα σχολικά εγχειρίδια τα οποία παρουσιάζουν τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής διαφαίνεται η αναπαραγωγή και διαιώνιση στερεοτύπων ανακριβειών και ιστορικών λαθών και μύθων, καθώς οι συγγραφείς μεταξύ τους αντέγραφαν τα ίδια στοιχεία.⁸³

Οι συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας παρουσιάζουν τα ιστορικά γεγονότα με συγκεκριμένες ερμηνείες και εκφράζουν τις επίσημες πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις της πολιτείας και του εκπαιδευτικού συστήματος. Έτσι, ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίον παρουσιάζονται τα γεγονότα, είναι δυνατόν να προκληθούν ιδεολογικές συγκρούσεις, ενώ ακόμη, η παρουσίαση αυτή υπαγορεύεται από τη γενικότερη πολιτική και κοινωνική συγκυρία της εκάστοτε εποχής. Το

⁸³ Χ. Κουλούρη, (2002), «Καταστροφή», «Έκστρατεία» και «Πόλεμος» στο σχολείο. Οι περιγραφές, η παρουσίαση, οι παραλείψεις και η έκταση των τραγικών γεγονότων μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας», Το Βήμα, 1/9/2002, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=145164>.

παράδοξη το οποίο συμβαίνει με τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής είναι ότι παρατηρήθηκε ένα μεγάλο χάσμα μεταξύ της μνήμης και της ιστορικής παρουσίασης του γεγονότος. Η ιδιαίτερα άμεση ένταξη της ιστορίας της Μικρασιατικής Καταστροφής στα σχολικά εγχειρίδια άφησε κενά και αδιέξοδα, καθώς ενώ η μνήμη ήταν ζώσα και έντονη, τελικά δεν καταγραφόταν από τη σχολική ιστορία, αφού αυτή έδινε τις δικές της εκδοχές, που ήταν έντονα πολιτικά φορτισμένες. Το φαινόμενο αυτό φαίνεται πως μεταβάλλεται από τη δεκαετία του '80 και έπειτα, όταν στα σχολικά εγχειρίδια εντάσσονται τελικά οι μαρτυρίες των προσφύγων, ήτοι η ιστορική μνήμη, η οποία συνυπάρχει με την ιστορική αφήγηση των γεγονότων.⁸⁴

Τα σχολικά εγχειρίδια τα οποία θα μελετήσουμε προέρχονται από την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και αφορούν σε διαφορετικές εποχές της σύγχρονης εποχής. Σκοπός μας είναι να οδηγηθούμε σε συγκεκριμένα συμπεράσματα σε σχέση με την προώθηση της εθνικής ιδεολογίας σε κάθε εποχή, μέσα από το παράδειγμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Θα πρέπει, στο σημείο αυτό, να επισημάνουμε ότι, παρόλο που η Μικρασιατική Καταστροφή εντάχθηκε νωρίς στο εκπαιδευτικό σύστημα, πολλά από τα σχολικά εγχειρίδια δεν την περιλαμβάνουν στην αφήγηση της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας, καθώς η αφήγηση σταματά στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα σχολικά εγχειρίδια τα οποία θα μελετήσουμε είναι τα εξής:

*Αδαμαντίου, Α.Ι. (1926). Νεωτέρα Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή 1204- 1924
εγκεκριμένη διά την Γ' τάξιν των ελληνικών σχολείων και τας αντιστοίχους με 100
χάρτας και εικόνας*

⁸⁴ Κουλούρη, ο.π.

Γκινόπουλος, Ν.Σ. (1929). Ιστορία του Νέου Ελληνισμού για τη Στ' τάξη του Δημοτικού

Λαζάρου, Α. & Δούκας Δ. (1933). Τα νέα χρόνια. Για την έκτη του δημοτικού σχολείου

Λαζάρου, Α. (1934). Η Νέα Ελληνική Ιστορία Στ' Δημοτικού

Πετρούνιας, Β.Ε. (1945). Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος εγκεκριμένη δια την Στ' τάξιν και τας Ε' και Στ' συνδιδασκομένας των Δημοτικών Σχολείων

Δασκαλογιάννης, Σ. & Μεγαλόπουλος, Σ. (1950). Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Στ' Δημοτικού Σχολείου

Γιαννιάς, Δ. & Γιαννιάκος, Δ. (1955). Ιστορία των νέων χρόνων. Τάξις Στ'. Μαθητικό Βοήθημα

Λαζάρου, Α. (1962). Ιστορία των Νεωτάτων Χρόνων. Από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) έως των ημερών μας. Διά την Στ' Τάξιν των Γυμνασίων

Δαφνής, Γ. (1970). Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος

Κουλικούρδη, Γ.Π. (1982). Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τον 15^ο αιώνα ως σήμερα για τη Γ' Γυμνασίου

Πρώτα- πρώτα, θα εξετάσουμε τα εγχειρίδια της δεκαετίας του 1920, δεκαετίας κατά την οποία συνέβη η Μικρασιατική Καταστροφή. Το πρώτο εγχειρίδιο που μελετάμε είναι του έτους 1926, τέσσερα χρόνια μετά την τραγωδία και τρία μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Στο εγχειρίδιο αυτό, η Μικρασιατική Καταστροφή αναφέρεται πολύ συνοπτικά στην τελευταία μάλιστα σελίδα και την προτελευταία παράγραφο, μαζί με τα γεγονότα του Α' παγκοσμίου Πολέμου. Συγκεκριμένα, αναφέρονται τα εξής:

«Διά της Συνθήκης των Βερσαλλιών διερρυθμίσθησαν κατά νέον τρόπον τα

πράγματα της Ευρώπης. Η Ελλάδα επέτυχεν μεγάλην αύξησιν του εδάφους αυτής. Έστειλε δε και στρατόν εις τη Μικράν Ασίας, όπου εξηκολούθησε τον πόλεμον με τους Τούρκους. Αι μεγάλοι όμως προσάθειά της απέτυχον και με την ειρήνη της Λωζάννης (1923) έχασε πολλά δικαιώματά της. Πάλιν όμως εξήλθε αρκετά μεγάλη από τους μακρούς πολέμους των τελευταίων ετών.»⁸⁵

Όπως είναι δυνατόν να παρατηρήσει κανείς, πέρα από τη συνοπτική αναφορά των γεγονότων, ο τρόπος παρουσίασής τους αποσιωπά ουσιαστικά τη μεγάλη τραγωδία, καθώς η ήττα της Ελλάδας στο Μικρασιατικό Πόλεμο υποβαθμίζεται, ενώ η απώλεια περιορίζεται στην απώλεια δικαιωμάτων, γεγονός το οποίο αφήνει εντελώς ακάλυπτο το θέμα των προσφύγων και την καταστροφή της Σμύρνης. Το γεγονός αυτό εξηγείται από τη μικρή χρονική απόσταση των γεγονότων, τα οποία είχαν προκαλέσει μεγάλες πληγές στον ελληνικό λαό και από την προσπάθεια της Ελλάδας να προχωρήσει μπροστά μετά τη μεγάλη ήττα.

Στο επόμενο εγχειρίδιο, το οποίο είναι έκδοση του 1929, η Μικρασιατική Καταστροφή εντάσσεται στο κεφάλαιο με τίτλο «Τελευταία ατυχήματα και νέα ελπίδες», όπου παρουσιάζεται η επανάσταση του Κεμάλ, η νίκη των Τούρκων στο Μικρασιατικό Πόλεμο, η επανάσταση του 1923 στην Ελλάδα, καθώς και οι συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Οι διαφορές με το προηγούμενο εγχειρίδιο είναι πολλές. Πρώτα- πρώτα, πρόκειται για μία πιο αναλυτική αφήγηση των γεγονότων όχι μόνο της Καταστροφής, αλλά και όσων προηγήθηκαν αυτής. Η έκταση είναι μεγαλύτερη, καθώς αφιερώνεται ολόκληρο κεφάλαιο στα γεγονότα αυτά, γεγονός που δείχνει ότι δεν υπάρχει προσπάθεια ούτε αποσιώπησης ούτε υποτίμησης των

⁸⁵ Αδαμαντίου, Α.Ι. *Νεωτέρα Ιστορία ελληνική και ευρωπαϊκή 1204- 1924 εγκεκριμένη διά την Γ' τάξιν των ελληνικών σχολείων και τας αντιστοιχούς με 100 χάρτας και εικόνας*, εκδ. Ι.Ν. Σιδέρης, Αθήνα 1926, σ 192.

γεγονότων. Θα πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ο τρόπος με τον οποίον κλείνει το τελευταίο αυτό κεφάλαιο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, ο οποίος είναι έντονα φορτισμένος συγκινησιακά και μεταδίδει μηνύματα εθνικής συνέχειας και αποκατάστασης, με μάλλον εθνικιστικό χαρακτήρα:

«Ας ευχηθούμε τα παθήματα να μας γίνουν μαθήματα γιατί μονάχα τότε θα μπορέσουμε να ξαναπάρουμε ότι εχάσαμε. Μια παλιά προφητεία και σωστή πίστη του ελληνικού λαού μας το επιβεβαιώνει καθαρά λέγοντας πως:

Πάλι με χρόνια, με καιρούς

Πάλι δικά μας θα ναι

Το όνειρο της εθνικής αποκαταστάσεως ξεμάκρυνε και πάλι, μα δεν εσβύστη...

*Να, που είναι το καθήκον σου, ω νέα γενεά...».*⁸⁶

Από την επόμενη δεκαετία, αυτή του 1930, εξετάζουμε ακόμη δύο εγχειρίδια. Το πρώτο από αυτά κλείνει με το κεφάλαιο που ονομάζεται «Στα χρόνια τα δικά μας» και αφηγείται τα γεγονότα από την Ελλάδα και την Ευρώπη ανά έτος. Η Μικρασιατική Καταστροφή παρουσιάζεται αναλυτικά, από τις συνθήκες μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο που επηρέασαν τις εξελίξεις στη Μικρά Ασία μέχρι και την περιγραφή της ίδιας της καταστροφής και των συνεπειών της. Ενδεικτικά, αναφέρουμε το εξής απόσπασμα:

«Φοβερότερη ήταν η τύχη των Ελλήνων της Μ. Ασίας. Οι δυστυχημένοι σφάχτηκαν ή έπεσαν αιχμάλωτοι ή έφυγαν στην Ελλάδα. Αυτή ήταν η καταστροφή της

⁸⁶Γκινόπουλος, Ν.Σ. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού για τη Στ' τάξη του Δημοτικού*, εκδ. Δημητράκος, Αθήνα 1929, σ. 148

Μ. Ασίας, μία από τις μεγαλύτερες απ' όσες έπαθε το ελληνικό γένος.»⁸⁷

Η αφήγηση της Μικρασιατικής Καταστροφής είναι συγκινησιακά φορτισμένη, ωστόσο, δεν έχει τον προτρεπτικό και εθνικιστικό χαρακτήρα που παρατηρήσαμε στο προηγούμενο εγχειρίδιο. Στο παρόν βιβλίο, οι συγγραφείς δεν αποσιωπούν την ελληνική ήττα και την παρουσιάζουν σαν μία από τις μεγαλύτερες του ελληνισμού. Η παρουσίαση των παθών του γένους αποτελεί μία ακόμη πρακτική της επίσημης παρουσίασης των ιστορικών γεγονότων, η οποία αποσκοπεί στην τόνωση του πατριωτικού αισθήματος. Το επόμενο εγχειρίδιο, το οποίο υπογράφει ο ένας από του δύο συγγραφείς εκείνου του 1933, αποτελεί μία αναθεωρημένη έκδοση αυτού και παρουσιάζει τα γεγονότα της καταστροφής με τον ίδιο τρόπο.⁸⁸ Αυτό άλλωστε είναι λογικό, καθώς πρόκειται για την ίδια εποχή, αφού κατά τα χρόνια 1933- 1934, η πολιτική ιδεολογία ήταν παρόμοια, όπως και οι πολιτικές συνθήκες. Ένα θέμα για το οποίο θα πρέπει ίσως να προβληματιστεί κανείς όσον αφορά τα εγχειρίδια αυτά, τα οποία αφηγούνται και τα γεγονότα πριν και μετά την καταστροφή, είναι ο τρόπος πρόσληψης των κινήσεων του βασιλιά και του Ελευθέριου Βενιζέλου, δεδομένου ότι, και κατά τη δεκαετία του 1930, τα σημάδια του Εθνικού Διχασμού ήταν ακόμη έντονα.

Από τη δεκαετία του 1940, εξετάζουμε ένα εγχειρίδιο, το οποίο αποτελεί έκδοση του 1945, καθώς και ένα του 1950. Το εγχειρίδιο του 1945 ακολουθεί σε γενικές γραμμές την κατεύθυνση των δύο προηγούμενων, παρουσιάζοντας τα γεγονότα πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, και επισημαίνοντας ότι αυτή υπήρξε μία από τις μεγαλύτερες συμφορές των Ελλήνων. Επίσης, αναφέρεται

⁸⁷ Λαζάρου, Α. & Δούκας Δ. *Τα νέα χρόνια. Για την έκτη του δημοτικού σχολείου*, εκδ. Ι.Ν. Σιδέρης, Αθήνα 1933, σ. 151.

⁸⁸ Λαζάρου, Α. *Η Νέα Ελληνική Ιστορία Στ' Δημοτικού*, εκδ. Ι.Ν. Σιδέρη, Αθήνα 1934, σ. 155

συνοπτικά στην αποκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία:

«Έν και ήμισυ εκατομμύριον Έλληνες ήλθον και εγκατεστάθησαν τότε εις την Ελλάδα. Το Κράτος τους έδωκε τα κτήματα των Τούρκων και αποζημιώσεις διά τας περιουσίας που εγκατέλειψαν.»⁸⁹

Το εγχειρίδιο που διδασκόταν στη Στ' Δημοτικού το 1950 παρουσιάζει πιο συνοπτικά τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται μία πολύ σύντομη αναφορά στο κίνημα του Κεμάλ και στην επάνοδο του βασιλιά Κωνσταντίνου, χωρίς να αναφέρεται ο Εθνικός Διχασμός και τα εσωτερικά προβλήματα που προκάλεσε ούτε οι επιπτώσεις του κινήματος των Νεότουρκων στο Ανατολικό Ζήτημα. Επίσης, πολύ συνοπτικά αναφέρεται η υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων στον Κεμάλ, χωρίς να επισημαίνεται η αρχική υποστήριξη των Ελλήνων και η αλλαγή στάσης μετά την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Επίσης, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η ίδια η καταστροφή της Σμύρνης και η φυγή των προσφύγων για την Ελλάδα δεν αναφέρεται καθόλου, ενώ ούτε καν εξηγείται η ανταλλαγή των πληθυσμών που αποφασίστηκε με τη Συνθήκη της Λωζάννης. Όλο κι όλο το απόσπασμα για τη Μικρασιατική Καταστροφή που υπάρχει στο εγχειρίδιο είναι το εξής:

«Από τυχαίον δυστύχημα πέθανεν ο βασιλέας Αλέξανδρος και έμεινεν η χώρα μας χωρίς βασιλέα. Στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, ο λαός επανέφερε τον Κωνσταντίνο. Ο πόλεμος όμως για εμάς δεν είχε τελειώσει. Γιατί ο Κεμάλ μ' άλλους Τούρκους έκαμαν ξεχωριστή κυβέρνηση στην Άγκυρα, για να μην δώσουν τα μέρη που εδικάσθησαν στην Ελλάδα.»

Γάλλοι, Ρώσσοι και Ιταλοί υπεστήριζαν τον Κεμάλ, μ' όλα τα μέσα, κρυφά και

⁸⁹ Πετρούνιας, Β.Ε. *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος εγκεκριμένη δια την Στ' τάξιν και τας Ε' και Στ'*

φανερά.

Ο ελληνικός στρατός διάβηκε την Αλμυρή Έρημο, το Σαγγάριο και έφτασε μέχρι την Άγκυρα. Οι Τούρκοι υποχωρούσαν στα βάθη της Μ. Ασίας κι ετοιμάζονταν με τα εφόδια που τους έδιναν οι σύμμαχοί μας, ενώ ο στρατός μας υπέφερε πολλά από τις στερήσεις. Η κατάσταση αυτή απογοήτευσε κι εκούρασε το στρατό μας.

Γι' αυτό στη μεγάλη επίθεση του Κεμάλ (Αύγουστος 1922), ο στρατός αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Μ. Ασία. Ο Πλαστήρας με το στρατό, που αποβιβάστηκε στα νησιά, επαναστάτησαν κι απαίτησαν από το βασιλέα να παραιτηθεί. Ο Κωνσταντίνος, για να μην χυθεί αδερφικό αίμα, παραιτήθηκε, χάρη του διαδόχου Γεωργίου. Το επόμενο έτος (14 Ιουλίου 1923) έγινε η Συνθήκη της Λωζάννης. Οι Τούρκοι επέτυχαν να πάρουν πάλι την Ανατολική Θράκη και την ανταλλαγή των πληθυσμών.»⁹⁰

Ο τρόπος με τον οποίον παρουσιάζει τα γεγονότα του Μικρασιατικού Πολέμου και της Μικρασιατικής Καταστροφής το εν λόγω εγχειρίδιο γεννά πολλούς προβληματισμούς, καθώς φαίνεται να εξυπηρετεί συγκεκριμένη κρατική ιδεολογία και να προωθεί με συγκεκριμένο τρόπο τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Κάποια από τα στοιχεία τα οποία είναι δυνατόν κανείς να εντοπίσει είναι ο φιλοβασιλικός προσανατολισμός, η αποσιώπηση των ευθυνών της ελληνικής πλευρά και η παρουσίαση των γεγονότων ως συνωμοσίας των Τούρκων με τους συμμάχους εις βάρος των Ελλήνων. Επιπλέον, η αποφυγή της αφήγησης των τραγικών γεγονότων που υπέστη ο ελληνικός λαός, καθώς και η αποφυγή εξήγησης της ανταλλαγής των πληθυσμών γεννά πολλά ερωτήματα.

συνδιδασκομένας των Δημοτικών Σχολείων, εκδ. Δημητράκος, Αθήνα 1945, σ. 169-170.

⁹⁰ Δασκαλογιάννης, Σ. & Μεγαλόπουλος, Σ. *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Στ' Δημοτικού Σχολείου*, εκδ. Λουκόπουλος, Αθήνα 1950, σ. 110-112.

Για ποιο λόγο άραγε το εγχειρίδιο που διδασκόταν το 1945, αμέσως μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είναι πιο αναλυτικό, συγκεκριμένο και αντικειμενικό από εκείνο που εγκρίθηκε για διδασκαλία το 1950; Η απάντηση θα πρέπει να αναζητηθεί στην ιστορική συγκυρία της εποχής και την επίσημη εθνική ιδεολογία. Το 1950, ένα έτος μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, η πλευρά των νικητών, της δεξιάς, δηλαδή παράταξης έναντι του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, είναι αυτή που ελέγχει τα πολιτικά πράγματα, άρα και το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας. Έτσι, λοιπόν, μπορεί να εξηγηθεί το φιλοβασιλικό κλίμα και η αποσιώπηση της ελληνικής ευθύνης, καθώς και η αναφορά στην πρόθεση του βασιλιά να μη χυθεί αδερφικό αίμα. Επίσης, η αποσιώπηση των παθών του λαού μπορεί ίσως να εξηγηθεί από την παρουσίαση των γεγονότων με πρωταγωνιστές τους αρχηγούς της χώρας, ενώ το ζήτημα της ανταλλαγής των πληθυσμών δεν διασαφηνίζεται ίσως σκόπιμα, για να μην αποκαλυφθεί το γεγονός των αμοιβαίων παθών των δύο λαών. Σε γενικές γραμμές δηλαδή, η επίσημη εκδοχή του εγχειριδίου αυτού είναι εθνικιστική και φιλοβασιλική, καθώς παρουσιάζει ένα έθνος του οποίου ηγείται ο βασιλιάς και το οποίο έχει πέσει θύμα των ξένων δυνάμεων, ενώ, παρόλα αυτά, ο ηγέτης του προσπαθεί να το καθοδηγήσει σωστά.

Το επόμενο εγχειρίδιο το οποίο εξετάζουμε αποτελεί σχολικό βοήθημα, έκδοση του 1955 και περιλαμβάνει τη Μικρασιατική Καταστροφή ως υποενότητα στο κεφάλαιο των δύο παγκοσμίων πολέμων, ουσιαστικά του τέλους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η σειρά των γεγονότων, σε γενικές γραμμές, είναι η ίδια με τα προηγούμενα εγχειρίδια και, αν και συνοπτικά, δεν φαίνεται να αποσιωπάται κάποιο σημαντικό γεγονός. Η προσπάθεια για τόνωση του εθνικού φρονήματος και ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των μαθητών μέσα από το παρόν εγχειρίδιο αναδεικνύεται

μέσα από φράσεις και χαρακτηρισμούς που αφορούν στην ελληνική πλευρά. Κάποια παραδείγματα παρατίθενται παρακάτω:

«Ο ελληνικός στρατός ανέλαβεν πάλι νέον αγώνα. Απέκρουσε τα στρατεύματα του Κεμάλ και επροχώρησε νικηφόρος έως τα πρόθυρα της Αγκύρας [...] Αλλά η κατάσταση του ηρωικού μας στρατού δεν ευρίσκετο εις ευχάριστον σημείον [...] Ο στρατός μας αντεστάθη, αλλά η ορμή των εχθρών ήτο μεγάλη.[...] Εχάσαμεν όλο το πολεμικόν μας υλικόν και τα ωραία και εύφορα εκείνα μέρη. [...] η μεγάλη αυτή εθνική καταστροφή επλήγωσε βαθύτατα την φιλοτιμίαν του έθνους και του στρατού μας.»⁹¹

Όπως φαίνεται, τα στοιχεία τα οποία δεσπόζουν και εξυμνούνται στο χωρίο είναι το ελληνικό έθνος και, κυρίως, ο ελληνικός στρατός. Μέσα από αυτά αναδεικνύεται η ανδρεία, η φιλοτιμία και η ενότητα των Ελλήνων. Κάτι τέτοιο είναι εύλογο, σε μία εποχή, κατά την οποία έχει προηγηθεί ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, το έπος του 1940, αλλά και ο Εμφύλιος Πόλεμος. Άλλωστε, κατά τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου, κυριαρχούσε η τάση για μνήμη των αγώνων του έθνους κατά των Ιταλών και των Γερμανών, αλλά και η τάση για λήθη και αποσιώπηση του Εμφυλίου Πολέμου, ο οποίος αντί να προωθεί την εθνική ενότητα, την υπονόμευε.

Το επόμενο εγχειρίδιο αποτελεί έκδοση του 1962 και είναι το εγχειρίδιο της σύγχρονης ιστορίας για την Στ' Γυμνασίου. Η Μικρασιατική Καταστροφή, όπως και στο προηγούμενο, περιλαμβάνεται στο κεφάλαιο με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η αφήγηση των γεγονότων είναι αρκετά συνοπτική. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι περιγράφεται πιο αναλυτικά το θέμα της μετάβασης προσφύγων στην Ελλάδα, καθώς και οι προσπάθειες αποκατάστασής τους, κάτι που δεν είχε παρατηρηθεί σε προηγούμενα εγχειρίδια:

⁹¹ Γιαννιάς, Δ. & Γιαννιάκος, Δ. *Ιστορία των νέων χρόνων. Τάξις Στ'.* Μαθητικό Βοήθημα, εκδ. Φως, Αθήνα 1955,

«Ἦρχισε τότε μεγάλη μετανάστευσις υπέρ του Αιγαίου. Περί το 1 ½ εκατομ. Ἕλληνες εγκατέλειψαν τας ἐστίας των και ἦλθαν να εγκατασταθούν εις την Ελλάδα. Ο ελληνισμός ἐξεριζώθη ἀπό τη Μ. Ἀσίαν και την Ανατολικήν Θράκην, ἀπό τας χώρας δηλαδή εις τας οποίας εἶχε ζήσει ἐπὶ χιλιετηρίδας και εἶχε δημιουργήσει μεγάλας και πλουσίας πόλεις με υψηλόν πολιτισμόν.

Ἡ μετανάστευσις του ελληνικοῦ πληθυσμοῦ και ἡ εγκατάστασις του εις την ἐλευθέραν Ελλάδα ἐδημιούργησαν τεραστίαν δυσκολίαν, τας οποίας το Ἔθνος κατόρθωσεν να υπερνικήσει κατὰ τρόπον συγκινητικόν.

Εἰς τον σκληρῶς δοκιμασθέντα ελληνικόν λαόν ἐδόθη ἡ οικονομική ἀρωγή της Κοινωνίας των Ἐθνῶν και ἡ Ἑλλάς κατόρθωσε με τα λεγόμενα προσφυγικά δάνεια να εγκαταστήσει τους πρόσφυγας μονίμως εις διάφορα μέρη και ἰδίως εις την Μακεδονίαν. Ἡ Ἑλλάς, ἡ οποία ἐκ των τελευταίων εἰσήλθεν εις τον πόλεμον, υπέστη την μεγαλυτέραν σχετικῶς πρὸς τον πληθυσμό της καταστροφὴν. Ἐν τούτοις, το ἀνεπανόρθωτο τούτο κακόν εἶχε την καλήν συνέπειαν ὅτι οἱ διεσπαρμένοι Ἕλληνες συγκεντρώθηκαν εις κράτος ἐνιαίον και ὁμοιογενές.»⁹²

Ἡ υιοθέτηση πολιτικῆς διαμόρφωσης ἐθνικῆς συνείδησης των μαθητῶν συνεχίζεται, ὅπως εἶναι φανερό, και κατὰ τὴ δεκαετία του 1960. Ἐνα ἀπὸ τα στοιχεῖα τα οποία τονίζονται εἶναι ἡ συνέχεια του ελληνισμοῦ της Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ την ἀρχαιότητα, στο σημεῖο που ἀναφέρεται στην ἀπώλεια των ἐδαφῶν ἀπὸ τους Ἕλληνες. Ἡ συνέχεια του ελληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τα βασικά στοιχεῖα της ἐθνικῆς ταυτότητος και της ελληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Ἀκόμη ἓνα στοιχεῖο το οποίο τονίζεται εἶναι ἡ μεγάλη προσπάθεια του ελληνικοῦ ἔθνους να

σ. 130-131.

⁹² Λαζάρου, Α. *Ἱστορία των Νεωτάτων Χρόνων. Ἀπὸ της Συνθήκης της Βιέννης (1815) ἕως των ἡμερῶν μας. Διὰ την Στ' Τάξιν των Γυμνασίων*, ἐκδ. ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1962, σ. 236-237.

αποκαταστήσει τους πρόσφυγες και η , παρά τις μεγάλες δυσκολίες, επίτευξη του στόχου αυτού. Θα πρέπει, βέβαια, να τονίσουμε το γεγονός ότι η προσπάθεια αυτή του ελληνικού κράτους είχε αρωγό την Κοινωνία των Εθνών, γεγονός το οποίο επισημαίνεται σε μία εποχή κατά την οποία οι σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρώπη συσφίγγονται και προωθείται η ενότητα και η συνεργασία, καθώς και η συμμετοχή σε κοινές δομές και δράσεις. Διαπιστώνει, λοιπόν κανείς, ότι η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των μαθητών μέσα από το παράδειγμα της Μικρασιατικής Καταστροφής προωθείται μέσα σε ένα πλαίσιο πιο δημοκρατικό και λιγότερο εθνικιστικό, σε σύγκριση με τα εγχειρίδια της δεκαετίας του 1950.

Το εγχειρίδιο με τη συνοπτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας εκδόθηκε το 1969 και η δεύτερη έκδοσή του, που θα εξετάσουμε, είναι του 1970, ενώ απευθυνόταν σε μαθητές της Στ' Γυμνασίου. Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο που περιλαμβάνει μία περίοδο μεταγενέστερη από αυτή που εξεταζόταν ως τώρα, δηλαδή το διάστημα από το 1914 έως το 1968. Στο βιβλίο αυτό, τα γεγονότα από τη Συνθήκη των Σεβρών έως τη Συνθήκη της Λωζάννης παρουσιάζονται εκτενέστατα, μέσα σε τρία ολόκληρα κεφάλαια, κάτι που δεν έχει παρατηρηθεί στα βιβλία των προηγούμενων ετών. Το γεγονός αυτό εξηγείται από διάφορους λόγους, όπως το ότι η ιστορική έρευνα έχει προχωρήσει περισσότερο κατά την εποχή εκείνη, αλλά και το γεγονός ότι απευθύνεται σε μαθητές μεγαλύτερης ηλικίας. Επίσης, ένας ακόμη λόγος είναι ότι η αφήγηση καλύπτει πολύ μικρότερη χρονική περίοδο, περίπου 50 ετών και, έτσι, μπορεί να γίνει αναλυτικότερη παρουσίαση των γεγονότων. Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από την περιγραφή της καταστροφής της Σμύρνης, η οποία είναι ιδιαίτερα αναλυτική:

«Οι κεμαλικοί εχαρακτήρισαν την πυρκαϊάν ως τυχαίον συμβάν. Παρά ταύτα,

δεν απέκρυσαν την ικανοποίησίν των διότι αποτεφρώθησαν όλα τα ανήκοντα εις Χριστιανούς κτίρια. Διότι επεθύμουν να ανοικοδομήσουν μίαν νέαν πόλιν απηλλαγμένην τελείως του ελληνικού χρώματος. Δεν αντελήφθησαν ότι η πρωτεύουσα της Ιωνίας χωρίς τον ελληνικόν πληθυσμόν θα έπαυεν, όπως και έπαυσε, να είναι πολιτιστικόν, οικονομικόν και εμπορικόν κέντρον.»⁹³

Το παραπάνω εγχειρίδιο κυκλοφόρησε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Το ιδεολογικό υπόβαθρο του καθεστώτος συνοψιζόταν στο τρίπτυχο «Πατρίς-Θρησκεία- Οικογένεια» και προωθούσε την εθνικοφροσύνη, τον αντικομμουνισμό και τον εθνικισμό. Στο απόσπασμα που παρατέθηκε, τα στοιχεία αυτά εντοπίζονται σε ένα ύφος εχθρικό απέναντι στο τουρκικό στοιχείο και εγκωμιαστικό για τον ελληνισμό. Επίσης, θα πρέπει να παρατηρήσουμε το γεγονός ότι, πριν την περιγραφή της καταστροφής της Σμύρνης, υπάρχει αναλυτικότερη περιγραφή των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία, σε βαθμό που ίσως να είναι αδύνατον να απομνημονευθούν από τους μαθητές.

Το τελευταίο εγχειρίδιο που μελετήσαμε στην παρούσα ενότητα είναι το σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας της Γ' Γυμνασίου του έτους 1980. Σε ένα μικρό κεφάλαιο δύο περίπου σελίδων πραγματοποιείται αφήγηση των γεγονότων της επανάστασης του Κεμάλ και της Μικρασιατικής Καταστροφής. Τα γεγονότα παρουσιάζονται με αντικειμενικό τρόπο και σφαιρική οπτική, καθώς λαμβάνονται υπόψη διάφοροι παράγοντες, όπως το κίνημα των κεμαλιστών, η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και η κατάσταση στο εσωτερικό του ελληνικού κράτους. Έπειτα, παρουσιάζεται η εκστρατεία του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία, η υποχώρησή του, ο ξεριζωμός των

⁹³ Δαφνής, Γ. *Συνοπτική Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1970, σ. 42-43

Ελλήνων από την περιοχή και οι όροι της Συνθήκης της Λωζάννης.⁹⁴ Η αφήγηση είναι άμεση, παραστατική και συνοπτική, ενώ απουσιάζουν οι βαρύγδουπες εκφράσεις, παρόλο που εκφράζεται η πίκρα για την απώλεια των αρχέγονων πατρίδων της Μ. Ασίας και για την τραγωδία του ξεριζωμού. Γενικότερα, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, μετά τη Μεταπολίτευση, έχει περάσει σε μία πιο δημοκρατική ιδεολογική τοποθέτηση, ενώ ακόμη, έχει συνειδητοποιηθεί η ανάγκη για αντικειμενική και έγκυρη ιστορική γνώση.

4.3 Η Μικρασιατική Καταστροφή στα σχολικά εγχειρίδια σήμερα

Πώς όμως παρουσιάζεται η Μικρασιατική Καταστροφή στα σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας τα οποία διδάσκονται σήμερα στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση; Στην ενότητα αυτή, θα μελετήσουμε τα εγχειρίδια αυτά και θα εξετάσουμε τον τρόπο παρουσίασης των γεγονότων, καθώς και τον τρόπο με τον οποίον, μέσα από την αφήγηση των γεγονότων αυτών, προωθείται από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των μαθητών. Τα εγχειρίδια τα οποία θα μελετήσουμε είναι αυτά των τάξεων Στ' Δημοτικού, Γ' Γυμνασίου και Γ' Λυκείου, τόσο το εγχειρίδιο που διδάσκεται στο μάθημα γενικής παιδείας όσο και αυτό που διδάσκεται ως μάθημα κατεύθυνσης.

Πρώτη φορά στη σχολική τους ζωή, οι μαθητές διδάσκονται σύγχρονη ιστορία στην Στ' Δημοτικού. Στη Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή είναι αφιερωμένο το κεφάλαιο 5 της πέμπτης ενότητας του βιβλίου, η οποία αναφέρεται στην Ελλάδα του 20ού αιώνα. Το κεφάλαιο ξεκινά με μία περίληψη των γεγονότων. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει τα εξής:

⁹⁴ Κουλικούρδη, Γ.Π. *Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τον 15^ο αιώνα ως σήμερα για τη Γ' Γυμνασίου*, εκδ. ΟΕΔΒ,

«Μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η Ελλάδα, ως νικήτρια χώρα, απέστειλε στρατό στη Μικρά Ασία. Το όνειρο της απελευθέρωσης των αλύτρωτων αδελφών της περιοχής φάνηκε προς στιγμήν να πραγματοποιείται. Όμως, σύντομα οι ελπίδες διαψεύστηκαν. Στα τέλη Αυγούστου του 1922, τα τουρκικά στρατεύματα νίκησαν οριστικά τον ελληνικό στρατό. Η ήττα του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος είχε ως συνέπεια την καταστροφή του μικρασιατικού ελληνισμού και τον ξεριζωμό του από τις εστίες του, την αποκαλούμενη Μικρασιατική Καταστροφή.»⁹⁵

Από την περίληψη του κεφαλαίου, είναι εμφανής ο ελληνοκεντρικός χαρακτήρας της αφήγησης, καθώς και η εστίαση στα πάθη του ελληνικού έθνους, η οποία εγείρει πατριωτικά συναισθήματα και αναπτύσσει την εθνική συνείδηση. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από συγκινησιακά φορτισμένες εκφράσεις, όπως «Το όνειρο της απελευθέρωσης των αλύτρωτων αδελφών» και «την καταστροφή του μικρασιατικού ελληνισμού και τον ξεριζωμό του από τις εστίες του».

Ακολουθεί το κυρίως κείμενο, το οποίο ξεκινά με την αφήγηση των αποτελεσμάτων της συνθήκης των Σεβρών και της αποστολής ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία. Στη συνέχεια, γίνεται διήγηση των γεγονότων της αρχής του μικρασιατικού πολέμου και των συγκρούσεων μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων σε διάφορες περιοχές. Άλλα γεγονότα τα οποία αναφέρονται είναι η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές και η διαμάχη του με το βασιλιά Κωνσταντίνο, ο οποίος επανήλθε στο θρόνο, η άνοδος της δύναμης του Κεμάλ στην Τουρκία και η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων. Τέλος, οι συγγραφείς αφηγούνται τα τραγικά γεγονότα του Αυγούστου του 1922 τα οποία συνέβησαν στη Σμύρνη καθώς και σε άλλες περιοχές της Μικράς

Αθήνα 1982, σ. 306-307.

⁹⁵ Κολιόπουλος και συν., ο.π., σ. 194.

Ασίας.⁹⁶ Αναφέρουμε παρακάτω συγκεκριμένα χωρία τα οποία αποτελούν τη βασική διήγηση της μικρασιατικής καταστροφής:

«Παρά τις αντίξοες συνθήκες, τα ελληνικά στρατεύματα προχώρησαν νικηφόρα στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας και στη διάρκεια του 1921 κατέλαβαν τους δύο στρατηγικούς στόχους που είχαν θέσει. Αλλά οι Τούρκοι του Κεμάλ υποχώρησαν κι άλλο και οχυρώθηκαν στην περιοχή της Άγκυρας. Η ανάγκη καταδίωξης και οριστικής εξολόθρευσής τους εξανάγκασε τον ελληνικό στρατό να περάσει τον ποταμό Σαγγάριο και την Αλμυρά Έρημο. Ο ανεφοδιασμός έγινε δύσκολος και ο στρατός ήταν ταλαιπωρημένος από τους συνεχείς πολέμους. Έτσι, τον Αύγουστο του 1921 οπισθοχώρησε και οχυρώθηκε σε μία αμυντική γραμμή (Εσκή Σεχίρ- Κιουτάχεια- Αφιόν Καραχισάρ). Ένα χρόνο μετά, τον Αύγουστο του 1922, οι Τούρκοι του Κεμάλ επιτέθηκαν στις εξασθενημένες ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις. Η αμυντική γραμμή έσπασε και ο ελληνικός στρατός αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Τον ακολούθησαν χιλιάδες Έλληνες, φοβούμενοι τα τουρκικά αντίποινα. Στα τέλη Αυγούστου, οι Τούρκοι μπήκαν στη Σμύρνη, πυρπόλησαν την ελληνική και την αρμενική συνοικία της πόλης, ενώ ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος παραδόθηκε στο μουσουλμανικό πλήθος και θανατώθηκε. Σκηνές ανείπωτου πόνου εκτυλίχθηκαν στο λιμάνι, με πρωταγωνιστές πλήθος πρόσφυγες που αγωνίζονταν να μπουν στα πλοία για να σωθούν. Σφαγές χριστιανών και λεηλασίες ολοκλήρωσαν την καταστροφή. Ήταν το δραματικό τέλος μίας μακραίωνης ελληνικής παρουσίας στην περιοχή.»⁹⁷

Τα στοιχεία από το παραπάνω απόσπασμα τα οποία εξυπηρετούν τις ανάγκες της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης των μαθητών είναι πολλά. Ένα από αυτά είναι ο τρόπος με τον οποίον περιγράφεται η εκστρατεία των Ελλήνων στο εσωτερικό της

⁹⁶ Κολιόπουλος και συν., ο.π., σ 195.

Μικράς Ασίας. Η υπέρβαση των αντίξοων συνθηκών, η καταδίωξη των Τούρκων και, έπειτα, η ταλαιπωρία και οι κακουχίες που εξασθένησαν το στράτευμα δίνουν στην αφήγηση έναν χαρακτήρα ηρωισμού και αυτοθυσίας των Ελλήνων στρατιωτών. Επίσης, η επίθεση των Τούρκων περιγράφεται με γλαφυρό τρόπο, όπως γλαφυρή είναι και η περιγραφή της εισβολής τους στη Σμύρνη και του ξεριζωμού χιλιάδων προσφύγων. Ακόμη κάποια από τα στοιχεία του έθνους στα οποία εστιάζει η αφήγηση είναι η θρησκεία, με τη σύγκρουση μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, καθώς και η μακραιώνη παρουσία των Ελλήνων στη Μικρά Ασία, η οποία έλαβε τέλος.

Το εγχειρίδιο αυτό θεωρούμε ότι εξυπηρετεί τους στόχους της ελληνικής εκπαίδευσης για τη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης των μαθητών, καθώς προωθεί με πολλούς τρόπους στοιχεία όπως η Μεγάλη Ιδέα, ο αλυτρωτισμός, τα πάθη των χριστιανικών πληθυσμών και ο ξεριζωμός από τις αρχαίες εστίες. Μάλιστα, θα πρέπει να αναφερθούμε στη μεγάλη διαμάχη η οποία είχε ξεσπάσει σε παλαιότερη περίοδο, όταν το προηγούμενο βιβλίο που χρησιμοποιείτο για τη διδασκαλία της ιστορίας στην Στ' Δημοτικού θεωρήθηκε ακατάλληλο και απαράδεκτο.⁹⁸ Το βιβλίο αυτό κατηγορήθηκε για πολλά σημεία της αφήγησής του, τα οποία θεωρήθηκαν είτε ανακριβή είτε ανθελληνικά. Ένα από τα σημεία αυτά, το οποίο μάλιστα έλαβε και τις μεγαλύτερες διαστάσεις, ήταν ο τρόπος με τον οποίον παρουσιάζονταν τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Πιο συγκεκριμένα, η πέτρα του σκανδάλου αποτέλεσε το γεγονός ότι η συγγραφέας αναφερόταν στην προσπάθεια φυγής των προσφύγων στο λιμάνι της πυρπολημένης Σμύρνης ως συνωστισμό. Η περιγραφή αυτή θεωρήθηκε ανακριβής, αλλά και ανθελληνική, ότι δηλαδή εξυπηρετούσε άλλα συμφέροντα εκτός του ελληνισμού, καθώς δεν περιγραφόταν παραστατικά το μέγεθος

⁹⁷ Κολιόπουλος και συν., ο.π., σ. 195.

του δράματος. Συμπεραίνει, λοιπόν, κανείς, μέσα από τα παραπάνω, ότι θεωρείται σημαντικό η ιστορική αφήγηση των γεγονότων να εστιάζει στον ελληνισμό και τα γεγονότα που τον αφορούν με έναν τρόπο ο οποίος να φορτίζει συναισθηματικά τους μαθητές και, έτσι, να τους εγείρει το πατριωτικό τους αίσθημα. Πολλές φορές μάλιστα, το αίσθημα αυτό εγείρεται σε συνδυασμό με το εθνικό μίσος.

Το εγχειρίδιο νεότερης και σύγχρονης ιστορίας το οποίο διδάσκεται στην Γ' Γυμνασίου αναφέρεται με πιο αναλυτικό τρόπο στα γεγονότα αυτά, καθώς αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο με επιμέρους ενότητες στο Μικρασιατικό Πόλεμο. Πιο συγκεκριμένα, σε αυτόν αναφέρεται το 8^ο κεφάλαιο του βιβλίου, το οποίο περιλαμβάνει τις ενότητες 35- 39. Η ενότητα 35 πραγματεύεται τις διεκδικήσεις της Αντάντ και της Ελλάδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ η ενότητα 36 αναφέρεται στον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Στην ενότητα 37 γίνεται αναφορά στο τουρκικό εθνικό κίνημα το οποίο ξέσπασε την ίδια περίοδο. Στην ενότητα 38 παρουσιάζονται τα γεγονότα του μικρασιατικού πολέμου και της μικρασιατικής καταστροφής και, τέλος, στην ενότητα 39 αναφέρεται η κατάσταση και οι εξελίξεις που ακολούθησαν στην Ελλάδα και την Τουρκία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.⁹⁹ Παρακάτω, θα εξετάσουμε ανά ενότητα, τα σημεία εκείνα του κεφαλαίου τα οποία θεωρούμε ότι εξυπηρετούν την διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης.

Στην ενότητα 35, όπως είπαμε, γίνεται αναφορά στις διεκδικήσεις που είχαν οι δυνάμεις της Αντάντ και η Ελλάδα στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Το γεγονός στο οποίο θα σταθούμε από την ενότητα αυτή είναι η αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, η οποία ξεσήκωσε τον

⁹⁸ Μαρία Ρεπούση και συν., *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2006.

ενθουσιασμό των Ελλήνων και την οργή των Τούρκων. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρονται τα εξής:

«Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας δέχθηκαν το γεγονός με ενθουσιασμό, ενώ οι Τούρκοι αντέδρασαν αρνητικά. Με ευθύνη και των δύο πλευρών, σημειώθηκαν από την πρώτη στιγμή επεισόδια με νεκρούς και τραυματίες. Οι Ιταλοί, που είχαν καταλάβει εδάφη νότια της ελληνικής ζώνης, δυσανεχθήθηκαν, καθώς διεκδικούσαν κι εκείνοι τη Σμύρνη. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι τουρκικές επιθέσεις έναντι των ελληνικών δυνάμεων προέρχονταν από περιοχές που ήταν υπό ιταλική διοίκηση.»¹⁰⁰

Το γεγονός αυτό τεκμηριώνεται ακόμη και με τη χρήση δύο παραθεμάτων, που προέρχονται από άλλες πηγές.¹⁰¹ Αυτό που θα πρέπει να παρατηρήσει κανείς είναι ότι στην ενότητα αυτή, δίνεται ιδιαίτερα μεγάλη σημασία στην αντίθεση αυτή των αντιδράσεων μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, σε σχέση με το θέμα της το οποίο είναι οι διεκδικήσεις της Αντάντ και της Ελλάδας. Επομένως, συμπεραίνει κανείς ότι ένα τέτοιο γεγονός αναδεικνύει τον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο αυτών λαών.

Η ενότητα 36 αναφέρεται στον ελληνισμό του Πόντου και της Μικράς Ασίας τα χρόνια πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή και δίνεται μεγάλη έμφαση τόσο στην έντονη παρουσία του ελληνισμού στις περιοχές αυτές, όσο και στους διωγμούς που ξεκίνησαν από τους Τούρκους μετά κυρίως την ανάπτυξη του κινήματος των Νεότουρκων. Για τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας, μεταξύ άλλων, αναφέρονται τα εξής:

«Γύρω στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι μεταρρυθμίσεις του Χάτι Χουμαγιούν και οι

⁹⁹ Λούβη & Ξιφαράς, ο.π., σ. 100-110.

¹⁰⁰ Λούβη & Ξιφαράς, ο.π., σ. 101.

¹⁰¹ Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία», στο *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τ. 6, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 84 ; Σ. Αναγνωστοπούλου, «Μικρασιατικός Ελληνισμός», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.6, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 57.

θετικές οικονομικές προοπτικές που υπήρχαν στη Μικρά Ασία έκαναν πολλούς Έλληνες τόσο από την Ελλάδα όσο και από διάφορες άλλες περιοχές του οθωμανικού κράτους να μεταναστεύσουν σε αυτή την ιστορική για τον ελληνισμό περιοχή. Αν και οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί αποτελούσαν τη μεγάλη πλειονότητα, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, εύπορες και καλά οργανωμένες, είχαν έντονη και συχνά πρωταγωνιστική παρουσία.»¹⁰²

Επίσης, όσον αφορά τους διωγμούς των Ελλήνων από τους Τούρκους, αναφέρονται τα εξής:

*«Η ενίσχυση του τουρκικού εθνικισμού, ιδίως μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων (1908) και η επιδίωξη ισχυρών γερμανικών συμφερόντων [...] οδήγησαν σε συστηματικούς διωγμούς των ελληνορθόδοξων πληθυσμών από το 1913. Έτσι, στα χρόνια των βαλκανικών πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με το επιχείρημα ότι η παρουσία ελληνικών πληθυσμών θα έθετε σε κίνδυνο τις ελληνικές πόλεις αν δέχονταν τουρκική επίθεση, εκτοπίστηκαν στην ενδοχώρα περίπου 150.000 Έλληνες. Παράλληλα, οργανώθηκαν τα τάγματα εργασίας στα οποία κατατάσσονταν άνδρες πάνω από 45 ετών που οδηγούνταν για αγγαρείες σε λατομεία και δημόσια έργα στο εσωτερικό της χώρας. Έτσι, εξοντώθηκαν εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου, πράγμα που αποτέλεσε αληθινή τραγωδία για τον ελληνισμό».*¹⁰³

Η ενότητα 37 αναφέρεται στο τουρκικό εθνικό κίνημα των Νεότουρκων με επικεφαλής τον Κεμάλ, το οποίο ξέσπασε εναντίον του σουλτάνου και επέτεινε την κρίση του Μικρασιατικού Ζητήματος. Παρόλο που η ενότητα δεν αναφέρεται καθόλου στα ελληνικά πράγματα, η τελική της διαπίστωση συνδέεται άμεσα με τα ελληνικά συμφέροντα στη Μικρά Ασία:

¹⁰² Λούβη & Ξιφαράς, ο.π., σ. 102.

*«Στη συνέχεια, και αφού διέλυσαν το ποντοαρμενικό κράτος (Νοέμβριος 1920), οι κεμαλικοί στράφηκαν στη Μικρά Ασία. Από τη στιγμή αυτή, η μικρασιατική εμπλοκή άρχισε να γίνεται μία σύγκρουση δύο αντίπαλων εθνικών στρατών, πίσω από τους οποίους στοιχίζονταν, εκ των πραγμάτων, δυο πληθυσμοί, ο ελληνικός και ο τουρκικός, που η υλοποίηση των εθνικών ονείρων του ενός προϋπέθετε τη ματαίωση των εθνικών ονείρων του άλλου».*¹⁰⁴

Η ενότητα 38 αποτελεί την κυρίως αφήγηση του μικρασιατικού πολέμου. Τα θέματα τα οποία πραγματεύεται είναι η ελληνική διοίκηση της Μικράς Ασίας, οι επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού ως το καλοκαίρι του 1920, η απόρριψη της συνθήκης των Σεβρών από το τουρκικό κίνημα αντίστασης, οι εκλογές του 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου, οι διπλωματικές επιτυχίες του τουρκικού κινήματος αντίστασης και οι εξελίξεις έως τον Αύγουστο του 1922. Για τη Μικρασιατική Καταστροφή αναφέρονται τα εξής:

«Όμως, οι όροι του παιχνιδιού είχαν αντιστραφεί. Ο Κεμάλ, ενισχυμένος οικονομικά, διπλωματικά και στρατιωτικά, εμφανιζόταν αδιάλλακτος. Την ίδια στιγμή στην Αθήνα, ενισχύονταν οι αντιπολιτευτικές φωνές [...]. Σε αυτές τις συνθήκες, οι κυβερνήσεις της Αθήνας αναζητούσαν στο εξωτερικό διπλωματική και οικονομική στήριξη, αλλά δίχως αποτέλεσμα. Στις 13 Αυγούστου εκδηλώθηκε η τελική τουρκική επίθεση. Λίγο μετά, η ελληνική άμυνα κατέρρευσε και άρχισε η υποχώρηση. Στις 27 Αυγούστου οι κεμαλικοί μπήκαν στη Σμύρνη. Η πόλη παραδόθηκε στις φλόγες, οι Έλληνες και οι Αρμένιοι κάτοικοί της στη σφαγή. Η ήττα του ελληνικού στρατού σήμανε και το τέλος του μικρασιατικού ελληνισμού. Όσοι Έλληνες σώθηκαν, πήραν το δρόμο

¹⁰³ Λούβη & Ξιφαράς, ο.π., σ. 102.

¹⁰⁴ Λούβη & Ξιφαράς, ο.π., σ. 104.

για την προσφυγιά.»¹⁰⁵

Κάποιες παρατηρήσεις που θα πρέπει να διατυπώσουμε για το εγχειρίδιο ιστορίας της Γ' Γυμνασίου είναι ότι και εδώ τα γεγονότα παρουσιάζονται ως επί το πλείστον από την ελληνική σκοπιά και μάλιστα, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε γεγονότα που αναδεικνύουν την ελληνική πλευρά και την αντίθεσή της με την τουρκική, χωρίς όμως να παρουσιάζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να βοηθούν τους μαθητές/μαθήτριες στην κατεύθυνση της ενσυναίσθησης και της πολυπρισματικότητας. Ωστόσο, θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι τα τραγικά γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής παρουσιάζονται με μεγαλύτερη ψυχραιμία και λιγότερη συναισθηματική φόρτιση από την αφήγηση τους στ βιβλίο της Στ' Δημοτικού, χωρίς, ωστόσο,

Το επόμενο εγχειρίδιο το οποίο θα μελετηθεί είναι η ιστορία που διδάσκεται στην Γ' Λυκείου, ως μάθημα γενικής παιδείας. Στο Γ' κεφάλαιο του βιβλίου, και πιο συγκεκριμένα, στην 5^η ενότητα, περιλαμβάνεται η αφήγηση του μικρασιατικού πολέμου (1919-1922). Παρακάτω, παραθέτουμε ορισμένα χωρία από την εν λόγω ενότητα, τα οποία αφηγούνται τα γεγονότα του μικρασιατικού πολέμου και της καταστροφής της Σμύρνης:

«Ευνοϊκές συγκυρίες, όπως η απουσία της Ρωσίας την οποία οι Μπολσεβίκοι επαναστάτες είχαν προς στιγμήν απομακρύνει από τις εξελίξεις στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή, και η επιθυμία της Αγγλίας και της Γαλλίας να περιορίσουν τις βλέψεις της Ιταλίας μέσω των διεκδικήσεων της Ελλάδας, καθώς και οι χωρίς προηγούμενο επιτυχείς διπλωματικοί χειρισμοί του Βενιζέλου και των συνεργατών του, αποσόβησαν το ενδεχόμενο να απωλέσει η Ελλάδα ήδη κεκτημένα

¹⁰⁵ Λούβη & Ξιφάρης, ο.π., σ. 107.

εδάφη και εξασφάλισαν κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητα νέα εδάφη. Οι εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, όπως υποβλήθηκαν επισήμως από τον Βενιζέλο το Δεκέμβριο του 1918 στο συνέδριο στο Παρίσι, περιλάμβαναν τη Βόρεια Ήπειρο, τη Θράκη, τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου πλην των Δωδεκανήσων, στηρίζονταν δε στην εθνολογική σύνθεση των πληθυσμών τους.»¹⁰⁶

«Η ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο που ακολούθησε και η ουσιαστική διάλυση της νικήτριας συμμαχίας του Παγκοσμίου Πολέμου οδήγησαν στη Συνθήκη της Λωζάννης του 1923, η οποία αντανάκλούσε το νέο συσχετισμό ισχύος στην περιοχή. Είχαν μεσολαβήσει η εκλογική ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 1/14^{ης} Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου στο θρόνο της Ελλάδας, η επέκταση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία και η διάσπασή του από τα τουρκικά στρατεύματα τον Αύγουστο του 1922. Την ήττα και την υποχώρηση του ελληνικού στρατού ακολούθησαν η πυρπόληση της Σμύρνης τον ίδιο μήνα από τους Τούρκους και ο απηνής διωγμός των Ελλήνων του Πόντου, της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Η εθνική αυτή συμφορά προκάλεσε εσωτερική κρίση στην Ελλάδα. Το Σεπτέμβριο του 1922 εκδηλώθηκε κίνημα αξιωματικών του στρατού υπό τον Νικόλαο Πλαστήρα. Οι κινηματίες υποχρέωσαν τον Κωνσταντίνο να αποχωρήσει οριστικά από την Ελλάδα (στο θρόνο ανήλθε ο γιος του Γεώργιος) και παρέπεμψαν σε δίκη, με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, έξι στελέχη της βασιλικής παράταξης, τα οποία και εκτελέστηκαν το Νοέμβριο του ίδιου έτους.»¹⁰⁷

Όπως βλέπουμε, το επίπεδο του λόγου στα αποσπάσματα αυτά είναι πιο ανεβασμένο, ενώ δίνεται μεγαλύτερη βάση στην κατανόηση του γενικότερου

¹⁰⁶ Κολιόπουλος, Σβολόπουλος και συν., ο.π., σ.88.

πλαίσιου εντός του οποίου συνέβη η τραγωδία της Μικρασιατικής Καταστροφής και του διωγμού των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία. Ωστόσο, και σε αυτό το εγχειρίδιο είναι εμφανής ο ελληνοκεντρισμός, καθώς και η μέριμνα για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των μαθητών, μέσα όμως από το πρίσμα της σφαιρικής μελέτης και της κατανόησης μίας σχετικά πρόσφατης πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Το τελευταίο σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας το οποίο θα μελετήσουμε για να εξάγουμε τα συμπεράσματά μας είναι το εγχειρίδιο το οποίο διδάσκεται στην Γ' Λυκείου και, πιο συγκεκριμένα, στη θεωρητική κατεύθυνση. Το βιβλίο αυτό δεν αναφέρεται τόσο στα γεγονότα, αλλά στις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της σύγχρονης εποχής, ώστε οι μαθητές να είναι σε θέση να εμβαθύνουν στα διάφορα ζητήματα τα οποία αφορούσαν την ελληνική κοινωνία από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους και εξής. Στο εν λόγω εγχειρίδιο εξετάζονται και θέματα τα οποία έχουν άμεση σύνδεση με τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Η ενότητα η οποία θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη είναι αυτή που έχει τίτλο «Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα». Πιο συγκεκριμένα, θα ασχοληθούμε με την υποενότητα β, η οποία αναφέρεται στη Μικρασιατική Καταστροφή, ενώ θα επιχειρήσουμε και μία σύντομη αναφορά στην ενότητα γ η οποία αφορά στην αποκατάσταση των προσφύγων μετά από τη συγκεκριμένη τραγωδία. Τα χωρία τα οποία παραθέτουμε από την ενότητα β είναι τα εξής:

«Οι εθνικές βλέψεις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας φάνηκε ότι γίνονται πραγματικότητα. Ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη στις 15 Μαΐου 1919. Σύντομα η ελληνική παρουσία επεκτάθηκε και σε άλλες περιοχές, γύρω από την

¹⁰⁷ Κολιόπουλος, Σβολόπουλος και συν., ο.π., σ. 91.

κατεχόμενη ζώνη. Τον Ιούλιο του 1920 υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών, που , μεταξύ άλλων, όριζε ότι η περιοχή της Σμύρνης θα βρισκόταν υπό ελληνική διοίκηση για πέντε χρόνια. Ύστερα από την περίοδο αυτή, θα μπορούσαν οι κάτοικοι με δημοψήφισμα να αποφασίσουν την προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα.»¹⁰⁸

«Στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφηκε η συνθήκη ειρήνης της Λωζάννης. Έξι μήνες πριν, στις 30 Ιανουαρίου 1923 είχε υπογραφεί η ελληνοτουρκική σύμβαση, η οποία ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή μεταξύ των Ελλήνων Ορθόδοξων κατοίκων της Τουρκίας και των Μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας. Αυτή θα ίσχυε τόσο για αυτούς που παρέμεναν στις εστίες τους, όσο και για εκείνους που είχαν ήδη καταφύγει στην ομόθρησκη χώρα. Μάλιστα, η ανταλλαγή ίσχυσε αναδρομικά για όλες τις μετακινήσεις που έγιναν από τη μέρα που κηρύχθηκε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (18 Οκτωβρίου 1912). Από την ανταλλαγή αυτή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες ορθόδοξοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης.»¹⁰⁹

Όσον αφορά την ενότητα της αποκατάστασης των προσφύγων, δεν θα πλατειάσουμε, απλώς θα επισημάνουμε τον τρόπο με τον οποίον επιχειρήθηκε η αποκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων που έφτασαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πιο συγκεκριμένα, τα θέματα τα οποία πραγματεύεται η ενότητα αυτή είναι η δράση της Επιτροπής Αποκατάστασης προσφύγων, η αγροτική και η αστική αποκατάστασή τους.¹¹⁰

¹⁰⁸ Μαργαρίτης και συν., ο.π., σ. 144.

¹⁰⁹ Μαργαρίτης και συν., ο.π., σ. 149-150.

¹¹⁰ Μαργαρίτης και συν., ο.π., σ. 153-159.

4.4 Συζήτηση

Τα ευρήματα που προέκυψαν από την διεξαχθείσα ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων κρίνονται ενδιαφέροντα και προκαλούν εφελκτήριο και για μελλοντικές έρευνες αλλά και προβληματισμό σε σχέση με τη σχολική ιστοριογραφία, αλλά και με τη διδασκαλία της ιστορίας στην σχολική τάξη.

Τα περισσότερα ευρήματα της ανάλυσης των σχολικών εγχειριδίων συνάδουν με την υπάρχουσα βιβλιογραφία και με προϋπάρχουσες αντίστοιχες έρευνες χωρίς ωστόσο να παραλείπονται και ορισμένες διαφοροποιήσεις.

Σχετικά με τον πρώτο ερώτημα το οποίο θέσαμε στην έρευνά μας, δηλαδή πώς επιλέγεται να παρουσιαστεί το γεγονός της Μικρασιατικής καταστροφής και οι συνέπειές της στα σχολικά εγχειρίδια, προκύπτει ότι στην πλειονότητα των σχολικών εγχειριδίων υπάρχει κυρίως προσπάθεια αποσιώπησης ή ουδετεροποίησης του μεγέθους της Μικρασιατικής Καταστροφής και των συνεπειών της στην μεταγενέστερη ιστορία και εξέλιξη του ελληνικού έθνους. Είναι χαρακτηριστικό, πως το αντίστοιχο κεφάλαιο σχεδόν στην πλειονότητα των σχολικών εγχειριδίων είναι ολιγοσέλιδο, συνήθως συμπυκνόμενο με την ύλη για τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Υπάρχουν, βέβαια, και σχολικά εγχειρίδια που παρουσιάζουν τα γεγονότα και τις συνέπειές τους ως έχει, αλλά με προσπάθεια να δίνεται αισιόδοξος τόνος στον αναγνώστη για τη συνέχεια. Αυτή η προσπάθεια πρόκειται, κύρια, για υποβάθμιση των γεγονότων και για, τελικά, εξύψωση του ελληνικού φρονήματος. Είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα το σχολικό βιβλίο του 1929, «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού για τη Στ Τάξη του Δημοτικού». Στον ίδιο τόνο, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως, κυρίως στα σχολικά βιβλία που ακολούθησαν τον Εμφύλιο Πόλεμο και την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού, δεσπόζουν και εξυμνούνται το

ελληνικό έθνος και, κυρίως, ο ελληνικός στρατός, ασχέτως της Καταστροφής.

Αυτά τα αποτελέσματα της ερευνάς μας επιβεβαιώνουν και άλλες επιστημονικές έρευνες στο παρελθόν, όπως της Κάββουρα Δώρα στο «Διδακτική της Ιστορίας: Επιστήμη, Διδασκαλία, Μάθηση»¹¹¹ που επίσης επισημαίνει πως ο εθνοκεντρισμός και η έμφαση στην εθνική ιστορία με σκοπό την ανύψωση του εθνικού φρονήματος φαίνονται να είναι χαρακτηριστικό του εκπαιδευτικού του ελληνικού σχολείου.

Ο Ηρακλής Μήλλας στο «Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων» και στη μελέτη του για το πως παρουσιάζεται ο «Άλλος» (σημ. Ο Τούρκος) στα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια, επισημαίνει πως

*«τα σχολικά βιβλία αναπαράγουν μια υπεραπλουστευμένη εικόνα του Άλλου και του Εμείς, όπου τα μέρη σε μια παιδική αντίληψη, εμφανίζονται ως άσπρα ή μαύρα, καλά ή κακά», και πως ο «Άλλος σκιαγραφείται με αρνητικό τρόπο, ό Έλληνες, αντίθετα, έχουν μόνο αρετές και προτερήματα».*¹¹²

Ίδια είναι τα ευρήματα και της Φραγκουδάκη Άννας, όπου διαπιστώνει έλλειψη απόδοσης πολιτικών ευθυνών στου Έλληνες σε σχέση, είτε με τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις είτε με την Τουρκία στο παράδειγμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, αλλά και υποτιμημένη αναφορά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε σχέση με την Επανάσταση του 1821, τόσο σε έκταση σελίδων, όσο και σε ορολογία.¹¹³ Η Αβδελά, σε απόλυτη ταύτιση, σημειώνει πως «οι άλλοι λαοί περιγράφονται στερεοτυπικά και κυρίως αρνητικά, άμεσα όταν πρόκειται για τους Τούρκους, έμμεσα όταν πρόκειται για άλλα ευρωπαϊκά κράτη».¹¹⁴

¹¹¹ Κάββουρα, Δ. *Διδακτική της Ιστορίας: Επιστήμη, Διδασκαλία, Μάθηση*. Εκδ. Μεταίχιμο, Αθήνα 2011, σ. 33-35

¹¹² Μήλλας Ηρακλής, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 301-310.

¹¹³ Φραγκουδάκη Άννα, « «Απόγονοι» Ελλήνων από τη «μυκηναϊκή εποχή»: η ανάλυση των εγχειριδίων ιστορίας», στο *Τι είναι η πατρίδα μας;*, ο.π., σ. 366.

¹¹⁴ Αβδελά, Σχολείο και ιστορία, ο.π., σ. 59.

Η δική μας ανάλυση των σχολικών βιβλίων επιβεβαιώνει τη βιβλιογραφία, ειδικά σε σχέση με τα σχολικά εγχειρίδια του παρελθόντος. Είναι πολύ χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο αναφέρονται τα σχολικά βιβλία που αναλύσαμε στις λεγόμενες «Μεγάλες Δυνάμεις», που άλλοτε γράφονται έτσι, και άλλοτε χαρακτηρίζονται ως «οι σύμμαχοί μας», οι «φίλιες δυνάμεις». Συνήθως, αυτές οι διαφοροποιήσεις συνοδεύονται και από διαφορές στις αιτίες της Εκστρατείας, αλλά και της ήττας των ελληνικών στρατευμάτων, που, όμως σαν ερώτημα δεν απασχολεί τη συγκεκριμένη έρευνα, και πρόκειται για διαφοροποιήσεις που εξαρτώνται κάθε φορά από την παγκόσμια πολιτική και κοινωνική συγκυρία, αλλά και την εκάστοτε εξωτερική πολιτική της χώρας μας.

Παρότι, από το 1949 η UNESCO εξέδωσε οδηγίες για τη βελτίωση των σχολικών εγχειριδίων, η βελτίωσή τους είναι μια αργή και δύσκολη. Οι διαδικασίες για την ευρωπαϊκή ενοποίηση έπαιξαν έναν ρόλο έτσι ώστε στα σχολικά βιβλία να υπάρξει μια εξέλιξη από την εθνοκεντρική σε μια πιο ευρωκεντρική αντίληψη, με αποτέλεσμα σε πρόσφατες μελέτες να διαπιστωθεί τάση για μειωμένο εθνοκεντρισμό και εντονότερη διεθνιστική ματιά, ειδικότερα στα βιβλία της Γερμανίας, Γαλλίας, Ιταλίας και στα νέα προγράμματα της Βρετανίας, σε αντίθεση με τα ελληνικά, κατά την Αβδελά.¹¹⁵ Παρότι, σύμφωνα με τον Μήλλα, «τα ελληνικά σχολικά βιβλία έχουν αλλάξει αισθητά σχετικά με την εικόνα του Άλλου, και ειδικά μετά το 1990»¹¹⁶, όμως, οφείλουμε να επισημάνουμε πως στο σημερινό σχολικό εγχειρίδιο της Στ' Τάξης του Δημοτικού Σχολείου, παραμένει ένας χαρακτήρας ηρωισμού και αυτοθυσίας των Ελλήνων στρατιωτών κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία, αλλά και ήττα, σε αντίθεση

¹¹⁵ Αβδελά, Σχολείο και ιστορία, ο.π., σ. 49.

¹¹⁶ Μήλλας, ο.π., 307.

με την αποσιώπηση της ψυχολογίας του τούρκικου στρατού.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία μελετήσαμε τον τρόπο με τον οποίον επιδιώκεται η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια της ιστορίας και, πιο συγκεκριμένα, εξετάζοντας το παράδειγμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η Μικρασιατική καταστροφή αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της σύγχρονης ιστορίας, καθώς υπήρξε καθοριστική για τη μετέπειτα πορεία του ελληνικού έθνους.

Η ιστορία αποτελεί μία επιστήμη η οποία συνδέεται άμεσα με την έννοια του έθνους κατά τη νεότερη και σύγχρονη εποχή, καθώς πρόκειται για την αφήγηση γεγονότων και καταστάσεων μέσα σε συγκεκριμένο πλαίσιο χωρικό και χρονικό. Εφόσον κατά τη σύγχρονη εποχή το έθνος αποτελεί το σημείο αναφοράς των περισσότερων κοινωνιών, η ιστορία αποτελεί την αφήγηση του έθνους.

Στην ελληνική κοινωνία, η επιστήμη της ιστοριογραφίας αρχίζει να συστηματοποιείται από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους και εξής, ενώ ο χαρακτήρας που φαίνεται να αποκτά είναι αυτός της εθνικής ιστοριογραφίας, η οποία εκφράζει την επικρατούσα εθνική ιδεολογία του νέου κράτους. Επίσης, κατά την ίδια αποχή, η ιστορία εντάσσεται στην εκπαίδευση με έναν τρόπο ώστε να περιλαμβάνει τις διάφορες εποχές του ελλητισμού. Τα βασικά στοιχεία στα οποία στηρίχθηκε η εθνική ιστορία είναι αυτά της ενότητας του ελλητισμού και της εθνικής συνέχειας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Η διδασκαλία της ιστορίας στη σύγχρονη εποχή έχει ως στόχο όχι μόνο τη γνώση του παρελθόντος και την κατανόηση της πορείας τους, αλλά και τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, μέσα από τη συνέχεια του έθνους. Για το λόγο αυτό, διδάσκονται όλες οι περίοδοι της ελληνικής ιστορίας, με λίγες αναφορές στην ευρωπαϊκή και την

παγκόσμια, καθώς ο χαρακτήρας της διδακτικής της ιστορίας στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι ελληνοκεντρικός.

Όλες οι περίοδοι της ελληνικής ιστορίας οι οποίες διδάσκονται στα σχολεία είναι οργανωμένες έτσι ώστε να προβάλλεται η έννοια της συνέχειας. Οι περίοδοι της ελληνικής αρχαιότητας, του Βυζαντίου, του νεότερου και σύγχρονου ελληνισμού διαδέχονται η μία την άλλη χωρίς κενά, ενώ, παρά τις αλλαγές και διαφοροποιήσεις που συντελούνται, προβάλλονται οι έννοιες της κοινής καταγωγής, της κοινής γλώσσας, του κοινού πολιτισμού και των κοινών παραδόσεων. Ακόμη ένα στοιχείο το οποίο εντάσσεται στην εθνική συνείδηση των Ελλήνων, παρόλο που δεν εντάσσεται σε όλες τις περιόδους του Ελληνισμού, είναι η χριστιανική θρησκεία.

Η νεότερη και σύγχρονη ιστορία αποτελούν περιόδους οι οποίες έχουν πιο έντονα εθνικό χαρακτήρα, καθώς χαρακτηρίζονται από τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων και την ίδρυση ενός νέου εθνικού κράτους, από το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και από την οριστική διευθέτηση των συνόρων, η οποία δεν αποτελεί βέβαια, πραγμάτωση, αλλά διάψευση της Μεγάλης Ιδέας. Κυρίαρχο γεγονός του 20ού αιώνα αποτελεί η Μικρασιατική Καταστροφή η οποία αποτέλεσε την αρχή του τέλους για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας, καθώς και μία μεγάλη τραγωδία, με κύριο αποτέλεσμα τη μετακίνηση χιλιάδων προσφύγων προς τον ελλαδικό χώρο. Διαπιστώνει, λοιπόν, κανείς, ότι η διδασκαλία της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτελεί ένα θέμα ιδιαίτερα φορτισμένο εθνικά.

Τα σχολικά εγχειρίδια τα οποία αναφέρονται στη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας είναι αυτά της Στ' Δημοτικού, της Γ' Γυμνασίου, της Γ' Λυκείου, καθώς και το εγχειρίδιο με τίτλο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, το οποίο διδάσκεται επίσης στην Γ' Λυκείου, ως μάθημα της θεωρητικής κατεύθυνσης ή ομάδας προσανατολισμού.

Μέσα στα εγχειρίδια αυτά παρουσιάζονται τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής από την ελληνική οπτική γωνία, ενώ, δευτερευόντως, περιγράφονται και γεγονότα που συμβαίνουν στην τουρκική πλευρά, αλλά και το διεθνή χώρο, καθώς αυτά αποτέλεσαν κάποιους από τους παράγοντες που οδήγησαν σε αυτή.

Το γεγονός ότι η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί ένα θέμα ιδιαίτερα φορτισμένο εθνικά αποδεικνύεται και από το φαινόμενο της έκρηξης ερίδων και συγκρούσεων όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίον διδάσκεται μέσα στα σχολικά εγχειρίδια. Αποκορύφωμα των συγκρούσεων αυτών αποτελεί η σχετικά πρόσφατη διαμάχη όσον αφορά το βιβλίο της Στ' Δημοτικού, το οποίο τελικά αντικαταστάθηκε από άλλο.

Μέσα από το παράδειγμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, προκύπτουν διάφορα εθνικά ζητήματα, τα οποία προβάλλονται μέσα στα διδακτικά εγχειρίδια της ιστορίας, με σκοπό την τόνωση του εθνικού αισθήματος και τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των μαθητών. Ένα από αυτά είναι η παρουσία των Ελλήνων στη Μικρά Ασία από την αρχαιότητα, η οποία έληξε με τα τραγικά γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής το 1922. Ένα ακόμη είναι η ανάμνηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, της οποίας αποτελούσε μέρος η Μικρά Ασία και η οποία χάθηκε εξαιτίας των τουρκικών επιθέσεων. Ο ανταγωνισμός μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων ξεκινά από την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο και συνεχίζεται κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και της Ελληνικής Επανάστασης, των Βαλκανικών Πολέμων και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και της Μικρασιατικής καταστροφής, ενώ επιζεί μέχρι σήμερα, με τις διεκδικήσεις στο Αιγαίο και την Κύπρο. Έτσι, η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί, θα λέγαμε, όχι μόνο πρόσφορο παράδειγμα για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, αλλά και για τη διαίωνιση ενός μακροχρόνιου πολιτικού ανταγωνισμού,

ο οποίος, στις πιο ακραίες εκδοχές του, λαμβάνει τη μορφή του εθνικού μίσους.

Μία ακόμη παρατήρηση την οποία θα πρέπει να κάνουμε είναι το γεγονός ότι η εθνική ιστορία κάθε χώρας είναι πάντοτε ενταγμένη στο εκπαιδευτικό της σύστημα, καθώς η εκπαίδευση αποτελεί το βασικό μέσο για τη διαμόρφωση των μελλοντικών πολιτών σε πολιτικό, ιδεολογικό και ηθικό επίπεδο. Για το λόγο αυτό, η διδακτική της ιστορίας εστιάζει στο ίδιο το έθνος και παρουσιάζει τα γεγονότα μέσα από αυτό. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι τα ίδια γεγονότα παρουσιάζονται με διαφορετικό τρόπο και από διαφορετική σκοπιά στα ελληνικά και στα τουρκικά ιστορικά εγχειρίδια.

Κλείνοντας την παρούσα μελέτη, θα ήταν χρήσιμο να διατυπώσουμε τις προτάσεις μας για περαιτέρω διερεύνηση του ζητήματος της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης μέσα από την εκπαίδευση. Μία πρόταση είναι να διερευνηθεί η διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης μέσα από τη διδασκαλία και τα εγχειρίδια των γλωσσικών μαθημάτων, όπως της νέας και της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και της λογοτεχνίας. Τα γλωσσικά μαθήματα αποτελούν πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των μαθητών, καθώς αυτή στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην κοινή γλώσσα και στη συνέχεια αυτής από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Επίσης, μέσα από τη διδασκαλία της αρχαίας και της νεοελληνικής λογοτεχνίας προβάλλουν διάφορα θέματα που συνδέονται με την εθνική συνείδηση, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, ο πολιτισμός, η ιστορία και η παράδοση.

Επιπλέον, για να εστιάσουμε στη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας, θα αποτελούσε πολύ ενδιαφέρον να διερευνηθούν και άλλα παραδείγματα τα οποία προσφέρονται για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων και, μάλιστα από διαφορετικές εποχές. Από την αρχαία ιστορία, για παράδειγμα, θα μπορούσε να

διερευνηθεί η περίοδος της ανόδου της δύναμης της Μακεδονίας, αυτής δηλαδή του Φιλίππου Β', αλλά και της εκστρατείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Από τη Βυζαντινή ιστορία, πρόσφορα θέματα είναι η εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και του Ιουστινιανού, καθώς και η Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Ομοίως, από τα νεότερα χρόνια θα πρέπει να διερευνηθεί η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και από τη σύγχρονη ιστορία, εκτός από τη Μικρασιατική Καταστροφή, η οποία μελετήθηκε στην παρούσα εργασία, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και το Έπος του 1940.

Μία ακόμη πρόταση προς μελλοντική διερεύνηση είναι η μελέτη της εξέλιξης των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας, με βάση την παράμετρο της εθνικής συνείδησης, όπως αυτή διαγράφεται μέσα στην ιστορία του νέου ελληνικού κράτους, δηλαδή, η μελέτη όλων των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας τα οποία έχουν χρησιμοποιηθεί από όλα τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Με τον τρόπο αυτό, θα ήταν δυνατόν να συσχετίσει κανείς τη διδασκαλία της ιστορίας σε κάθε εποχή, ανάλογα με την κοινωνική και πολιτική κατάσταση που επικρατεί και την κυρίαρχη κρατική ιδεολογία.

Τέλος, να σημειώσουμε πως πραγματοποιήσαμε την παραπάνω μελέτη, υπό το πρίσμα της ελπίδας πως τα σχολικά εγχειρίδια θα μπορούσαν να βοηθούν τους μαθητές να αναπτύξουν πραγματική ιστορική εθνική συνείδηση και σκέψη και κυρίαρχο ρόλο ο σε αυτό παίζει η αποδοχή ότι οι κοινωνικές ομάδες σε αλληλεπίδραση, συνύπαρξη αλλά και ανταγωνισμό μεταξύ τους αλλάζουν και εξελίσσουν και τα εθνικά χαρακτηριστικά, πόσο μάλλον την ίδια την ιστορία τους.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε., *Ιστορία και σχολείο*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1998.
- Αβδελά, Ε., «*Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο. Εμείς και οι άλλοι*», στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είναι η πατρίδα μας;*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Αδαμαντίου, Α., *Νεωτέρα Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή 1204-1924, εγκεκριμένη διά την γ' τάξιν των Ελληνικών Σχολείων και τας αντιστοίχους με 100 χάρτας και εικόνας*, εκδ. Ι.Ν. Σιδέρης, Αθήνα 1926.
- Αναγνωστοπούλου, Σ., «*Μικρασιατικός Ελληνισμός*», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 6, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Anderson, B., *Φαντασιακές κοινωνίες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χατζαρούλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Βεντούρα Λ., «*Τα βιβλία Γεωγραφίας: αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό μήνυμα*», στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είναι η πατρίδα μας;*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Γαζή, Ε., «*Η πάλη των (σχολικών) τάξεων*», Το Βήμα, 18/3/2007.
- Γιαννακόπουλος, Γ. «*Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 6, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Γιαννιάς, Δ. & Δ., Γιαννιάκος, *Ιστορία των νέων χρόνων. Τάξις Στ'.* Μαθητικό Βοήθημα, εκδ. Φως, Αθήνα 1955.
- Γκινόπουλος, Ν.Σ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού για τη Στ' τάξη του Δημοτικού*, εκδ. Δημητράκος, Αθήνα 1929.
- Γλεντής, Σ. Νικολόπουλος Ν., Μαραγκουδάκης Ε. & Νικολοπούλου Μ., *Στα βυζαντινά χρόνια*, εκδ ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Δασκαλογιάννης, Σ. & Μεγαλόπουλος, Σ. , *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Στ' Δημοτικού Σχολείου, εκδ. Λουκόπουλος, Αθήνα 1950.

Δαφνής Γ. *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1914- 1968*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1970.

Δημαράς, Α. *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, τ. Α', 1821- 1894*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990.

Δημητρούκας, Ι. & Ιωάννου, Θ. *Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Δημητρούκας, Ι., Ιωάννου, Θ. & Μπαρούτας, Κ., *Ιστορία του Μεσαιωνικού και του Νεότερου Κόσμου (565-1815)*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Ζαμπέλιος, Σ., *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα 1852.

Ηλιού, Φ., «Οι ασέβειες του ιστορικού», στο Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1994, σ.31-39.

Husbands Chris, *Τι σημαίνει διδασκαλία της ιστορίας; Γλώσσα, Ιδέες και Νοήματα*, Καρασαρίνης Μ. (μτφρ, επιμ.), εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004

Καραμανωλάκης, Β., *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα (19^{ος}-20^{ός} αιώνας)*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Αθήνα 2011.

Καραμανωλάκης, Β., *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, (1833-1936)*, Ι.Α.Ε.Ν., Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2006.

Κατσουλάκος, Θ., Κατσάρου Χ., Λένα Μ. & Καρυώτη Ι., *Στα αρχαία χρόνια*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Κατσουλάκος, Θ., Κοκορού- Αλευρά, Γ. & Σκουλάτος Β., *Αρχαία ιστορία*, εκδ. Διόφαντος, Αθήνα.

Κεχριώτης, Β. «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία», στο Λιάκος, Α. &

Γαζή, Ε. (επιμ.), *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2008.

Κιμουρτζής, Π.Γ., «*Η ιστορία της εκπαίδευσης μέσα από την ιστορία της παιδείας*», στο Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1994, σ.111-119.

Κιτρομηλίδης, Π.Μ., «*Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας στην ελληνική ιστοριογραφία*», στο Κιτρομηλίδης, Π.Μ. & Σκλαβενίτης, Τ. (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Πρακτικά, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2004, σ. 37-50.*

Κόκκινος Γ., *Από την ιστορία στις ιστορίες*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.

Κολιόπουλος Ι., Καλλανιώτης Α., Μιχαηλίδης Ι. & Μηνάογλου, Χ., *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου*, εκδ. Διόφαντος, Αθήνα.

Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ. & Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ., *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου, 1815- σήμερα*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Κορδάτος Γ., *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, τομ. 5, Αθήνα 1958.

Κουλικούρδη, Γ.Π., *Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία από τον 15^ο αιώνα ως σήμερα για τη Γ' Γυμνασίου*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1982.

Κρεμμύδας, Β., «*Μηχανισμοί παραγωγής ιστορικών μύθων. Σχετικά με μια ομιλία του Παλαιών Πατρών Γερμανού*», Μνήμων, 18, 1996, σ. 9-21.

Λαζάρου, Α. & Δούκας, Δ., *Τα νέα χρόνια. Για την έκτη του δημοτικού σχολείου*, εκδ. Ι.Ν. Σιδέρης, Αθήνα 1933.

Λαζάρου, Α., *Ιστορία των Νεωτάτων Χρόνων. Από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) έως των ημερών μας. Διά την Στ' Τάξιν των Γυμνασίων*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα

1962.

Λένιν Β.Ι., *Ο Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013.

Λιάκος, Α., «Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος. Η δόμηση του χρόνου», στο Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1994, σ. 171-199.

Λιάκος, Α. «Εισαγωγή», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Λιάκος Α. (επιμ.), εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011.

Λούβη, Ε. & Ξιφαράς, Δ.Χ., *Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Μαϊστρέλλης Σ., Καλύβη Ε. & Μιχαήλ, Κ., *Από τη μυθολογία στην ιστορία*, εκδ. Διόφαντος, Αθήνα.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Οι πόλεμοι», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας. 1900-1940*, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Μαργαρίτης Γιώργος, «Από την προέλαση στη στασιμότητα και την κατάρρευση», στο Σμύρνη, Μικρασία: Η ακμή, η εκστρατεία, η καταστροφή, εκδ. Ελευθεροτυπία/Ιστορικά, Αθήνα 1999-2005.

Μαργαρίτης, Γ., Αζέλης, Α., Ανδριώτης, Ν., Αετοράκης, Θ. & Φωτιάδης, Κ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Ματστραπάς, Α., *Ιστορία του αρχαίου κόσμου. Από τους προϊστορικούς πολιτισμούς της Ανατολής ως τη βασιλεία του Ιουστινιανού*, εκδ. Διόφαντος, Αθήνα.

Μαυροσκούφης Κ. Δημήτρης, «Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας: Καταστροφική Διδακτική ή στρατηγική πρόκλησης ηθικών πανικών;», στο *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, (επιμ.) Αντρέας Π. Ανδρέου, εκδ.

Μεταίχιμο, Αθήνα 2008

Μήλλας Η., *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.

Μητρόπουλος, Γ.Φ., «*Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976*», Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, (ΕΛΛΙΕΠΕΚ), 6^ο Πανελλήνιο Συνέδριο, 5-7 Οκτωβρίου 2012. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ., Κωφός, Ε., Αιλιανός, Κ., Αλεξανδρή, Α., Κιτρομηλίδης, Π., Ιωακειμίδης, Π. & Χασιώτης, Ι. *Θέματα Ιστορίας*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα.

Πετρούνιας, Β. Ε., *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος εγκεκριμένη δια την Στ' τάξιν και τας Ε' και Στ' συνδιδασκομένας των Δημοτικών Σχολείων*, εκδ. Δημητράκος, Αθήνα 1945.

Ρεπούση, Μ. και συν., *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 2006.

Συλλογικό, *Ελληνική Ιστορία: Α' και Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Εμφύλιος Πόλεμος*, Μιχαήλ Σακελλαρίου, Χρύσα Μαλτέζου, Αλέξανδρος Ι. Δεσποτόπουλος (επιμ.), εκδ. Η Καθημερινή/ Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2007

Συλλογικό, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή- Επιστημονικό Διήμερο, Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1983.

Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

Σταματόπουλος Δ., «*Η Μικρασιατική Εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της Καταστροφής*», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, Λιάκος Α. (επιμ.), εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2011.

Stradling R., *Πολυπρισματική Θεώρηση στη διδασκαλία της ιστορίας: Οδηγός για καθηγητές*, εκδ. για το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Φραγκουδάκη Α., «*Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίασης του ελληνικού έθνους*», στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είναι η πατρίδα*

μας;, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Φραγκουδάκη Α., « *Απόγονοι*» *Ελλήνων από τη «μυκηναϊκή εποχή»: η ανάλυση των εγχειριδίων ιστορίας*», στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είναι η πατρίδα μας;*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

http://www.pischools.gr/programs/epimorfosi/epimorfotiko_yliko/dimotiko/istoria.pdf.

<http://www.netschoolbook.gr/epimorfosi/ist-stoxoi1.html>.

<https://www.komep.gr/2000-teyxos-3/mikrasiatikh-katastrofh-80-xronia-apo-th-synthkh-ton-sebron>

http://www.thematapaideias.org/site001/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=8&Itemid=10

<http://www.odigitis.gr/issue/1044/%CE%BC%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CF%84%CE%AD%CF%82/21%CE%BC%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%AF%CE%BF%CF%85%CF%80%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CF%8C%CF%83%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%B1%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%81%CE%B1%CF%84/>